

Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka

Historismy v českém jazyce

(Na podkladě analýzy literárních děl Zikmunda Wintra)

Autor práce: Mgr. Vladimír Novák

Luštěnická 671, 197 00 Praha 9 – Kbely

květen 2006

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury.

Praha – Kbely

25.05. 2006

.....
Mgr. Vladimír Novák

Anotace

Tato rigorózní práce se zabývá dvěma základními tématy. Tím prvním je historismus jako specifický prvek lexikálního systému, druhým místo tohoto jazykového jevu v rámci textů literárních děl Zikmunda Wintra.

Nejdříve je provedena komplexní charakteristika historismu jako lexikální jednotky, jejího postavení v systému našeho národního jazyka a jejího užití. Jsou zde shrnuty poznatky, které poskytuje k tomuto tématu autorovi dostupná česká i zahraniční jazykovědná literatura, jež jsou doplněny o vlastní autora zjištění. Pozornost je věnována i zpracování tohoto typu lexémů v současných českých výkladových slovnících.

V další části této práce je stručně charakterizován Wintrův autorský jazyk a způsob, jakým při tvorbě svých literárních děl tento významný spisovatel využíval zastaralých slov.

Následná rozsáhlá část textu je pak věnována rozboru historismů, které se objevují v autorem analyzovaných a excerpovaných Wintrových prózách, způsobu, jímž těchto jazykových prostředků uvedený tvůrce užívá, a jejich specifickém místě v jeho autorském jazyce.

Klíčová slova: archaismus, historismus, lexikální význam, periferie slovní zásoby, revitalizace, výkladové slovníky, zastaralá slova, Zikmund Winter.

Na tomto místě bych chtěl poděkovat všem, kteří mi při psaní této práce pomohli. Jmenovitě pak především PhDr. Blance Michalové, Ph.D., PhDr. Ladislavu Janovcovi, Ph.D., a Janu Hazlbauerovi.

V. N.

OBSAH

1. Úvod	3
2. Aktivní a pasivní vrstva v lexiku	5
3. Diferenciace lexémů podle časových příznaků	6
4. Slova zastaralá	7
4.1 Archaismy	10
4.2 Historismy	12
5. Užití zastaralých slov	18
5.1 Oblasti využití historismů	19
6. Regionální (topografický) historismus	21
7. Historismy v současných českých výkladových slovnících	25
8. Význam slova a jeho proměny v průběhu času	32
8.1 Historicky podmíněné změny ve významu izolovaného slova	32
8.2 Pojmenování s novým významem a jejich vznik	33
8.3 Významové přenosy	35
8.3.I Metafora	35
8.3.II Metonymie	36
8.4 Významové posuny	36
8.4.I Specializace významu	37
8.4.II Generalizace významu	37
9. Problematika polysémie u slov s významem historické reálie	38
10. Problematika revitalizace zastaralých slov	40
11. Jazyk literárních děl Zikmunda Wintra	44
12. Archaismy v díle Zikmunda Wintra	46
12.1 Hláskové archaismy	48
12.2 Lexikální archaismy	49
12.3 Slovtvorné archaismy	52
12.4 Sémantické archaismy	54
12.5 Syntaktické archaismy	55
13. Historismy v díle Zikmunda Wintra	56
13.1 Místo historismů ve Wintrově autorském jazyce, jejich základní charakteristika a rozdělení	57

13.2 Věcné členění Wintrem užitých historismů	61
13.2.I Názvy zaměstnání	61
13.2.II Pojmenování sociálních postavení	65
13.2.III Pojmenování osob z oblasti školství	66
13.2.IV Pojmenování z oblasti vojenství	68
13.2.V Názvy platidel	73
13.2.VI Pojmenování měr, vah a početních jednotek	75
13.2.VII Názvy oblečení, jeho částí a obuvi	76
13.2.VIII Pojmenování domácího vybavení	79
13.2.IX Pojmenování zařízení, nástrojů a pracovních pomůcek	80
13.2.X Názvy z právní a hospodářské oblasti	82
13.2.XI Názvy hazardních her	83
13.2.XII Názvy z oblasti architektury a stavebnictví	83
13.2.XIII Názvy specifických dobových míst a zařízení	84
14. Závěr	85
Literatura	88
Excerpovaná díla	91
Seznam použitých zkratk	92
Příloha	93

1. Úvod

Tato rigorózní práce je přepracovanou, rozšířenou a obsahově doplněnou verzí diplomové práce *Historismy ve světle díla Zikmunda Wintra* (Novák, 2005), která byla úspěšně obhájena na Katedře českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v lednu tohoto roku. Naším cílem je zde dále prohloubit a rozšířit poznatky, k nimž jsme v uvedené diplomové práci dospěli.

V naší rigorózní práci budeme sledovat dvě základní obsahové linie. Tou první bude problematika historismu jako specifického jazykového prvku. Druhá pak bude sledovat, jak už název práce samé naznačuje, užití a postavení těchto lexikálních prostředků v literárním odkazu Zikmunda Wintra. S uvedenými obsahovými liniemi nedílně souvisí i cíle, kterých budeme v této rigorózní práci chtít dosáhnout.

Prvním z cílů je provedení **komplexní charakteristiky historismu** jako lexikální jednotky, jejího postavení v systému našeho národního jazyka a jejího užití. Nejprve se pokusíme shrnout poznatky, které poskytuje o tomto tématu dostupná česká i zahraniční jazykovědná literatura. Ty pak následně rozšíříme o svá další zjištění plynoucí jak ze studia dané problematiky, tak i z analýzy materiálu získaného z Wintrových děl. Ke stanovení tohoto cíle a k pokusu o jeho dosažení nás motivoval především fakt, že v současné bohemisticky orientované literatuře není historismům věnováno příliš pozornosti a nové poznatky týkající se daného tématu lze získat prakticky jen při studiu lingvistických statí zahraničního původu.

Druhým cílem pak je **definovat**, jakým způsobem s historismy pracuje sám Zikmund Winter, jakou mají tyto jazykové prostředky v jeho literárních počinech a autorském jazyce funkci, a na základě toho přispět k prohloubení poznání specifického jazyka Wintrových děl.

Hlavním důvodem, pro nějž jsme si vybrali jako materiální základ pro tuto rigorózní práci právě díla z literárního odkazu Zikmunda Wintra, je ten fakt, že jejich tvůrce užívá slova označující v čase již pominulé skutečnosti oproti jiným spisovatelům v takové frekvenci, šíři a bohatosti, že i pro čtenáře s velice širokým kulturním a historickým přehledem může být četba některých jeho textů bez doprovodných vysvětlivek, které se objevují až u jejich novějších vydání, velmi problematická.

A není se ani čemu divit, vždyť Winter sám byl nejen vystudovaným historikem, ale, a tento fakt podle našeho mínění nejvíce ovlivnil právě způsob, jímž psal – i nadšeným a vytrvalým archivním badatelem. Právě při archivní práci se velmi hluboce seznámil se starou češtinou, jejíž znalost výrazně ovlivnila tolik specifický jazyk jeho prozaických děl. Především z tohoto důvodu se v jeho románové, novelistické i povídkové tvorbě můžeme setkat s obrovským množstvím jazykových prostředků, které pomáhají vytvářet její dobový kolorit a jejichž důležitá skupina je tvořena právě historismy.

2. Aktivní a pasivní vrstva v lexiku

Slovní zásoba (lexikon) se v závislosti na změnách v hospodářském, politickém a kulturním životě člověka velmi rychle mění. Jestliže se ve společnosti objeví nové předměty, jevy či poznatky o nich, současně s nimi vznikají pojmenování těchto věcí, reálií a pojmů. Naopak pokud určité skutečnosti ve společnosti postupně zanikají, paralelně s jejich zanikáním se přestávají běžně používat jejich názvy, a tak je možné se při ústupu zastarávajících slov střetnout se zastaráváním významu slova. Na základě existence těchto dvou momentů se dají ve slovní zásobě vyčlenit dvě základní skupiny: **aktivní** (centrální) a **pasivní** (periferní) vrstva slov.

Do aktivní vrstvy slov v lexiku řadíme lexémy, které se běžně používají v mluvených a písemných projevech a jejichž význam stejně chápou všichni uživatelé jazyka. Odhaduje se, že aktivní slovní zásoba, kterou jedinec aktivně užívá ve svých mluvených a písemných projevech, je tvořena asi 5 tisíci až 10 tisíci slovy, samozřejmě s ohledem na jeho vzdělání, mentální kapacitu či sociální postavení (Hladká, 2001).

Do pasivní vrstvy slov v lexiku spadají slova, kterým sice uživatelé jazyka rozumí, ale aktivně je neužívají. Do této části slovní zásoby se řadí také lexikální jednotky, které jsou buď zastaralé, **archaismy** a **historismy**, a proto se běžně nepoužívají, a nebo jsou nové do té míry, že nejsou ještě rozšířeny mezi většinu uživatelů jazyka: **neologizmy** (slova nová). Individuální pasivní slovní zásoba, které jedinec rozumí, ale aktivně ji neužívá, je u středoškolsky vzdělaného člověka tvořena asi 40 tisíci slovy (viz Hladká, 2001).

3. Diferenciace lexémů podle časových příznaků

„Ve slovní zásobě jazyka lze určit různé vrstvy, které stojí v opozici proti lexémům neutrálním - za neutrální se při tomto hodnocení považuje lexém spisovný, domácí, dobově nezabarvený, frekventovaný, stylově neutrální a citově nepříznačový“ (Chloupek, 1991, s. 143).

Jednou z těchto příznakových vrstev jsou právě lexémy s příznakem časovým. „Velká většina slov nabývá v čase stylistický příznak. To je způsobeno změnami společenských podmínek, v souvislosti s nimi se mění některé jevy života společnosti a v souvislosti s tím i jejich názvy“ (Mistrík, 1989, s. 203).

Ve slovní zásobě současné češtiny se z časového hlediska vydělují zvláštní lexikální vrstvy na jejich krajních pólech: **slova zastaralá** a **slova nová**. Vývoj slovní zásoby probíhá tak, že některá slova jsou z užívání vytlačována a zastarávají a oproti tomu jiná se do jazyka teprve nově dostávají. „Tento proces postupuje ustavičně“ (Hauser, 1980, s. 40).

Takové změny ve slovní zásobě jsou v první řadě reakcí na vývoj společnosti. Rozvoj výroby, kultury a vůbec celého života společnosti je impulsem pro vznik nových pojmenování nezbytných pro fungování neustále se vyvíjející lidské komunity. Na druhé straně však spolu se zánikem některých dobových reálií, změnou společenských vztahů a poměrů vede tento proces k zániku některých pojmenování a nebo k jejich zastarávání. Posun v této oblasti však může být způsoben i vnitřním jazykovým vývojem – např. změnami v systému pojmenování, v slovtvorných strukturách, v synonymních řadách apod.

Hodnocení slov podle této časové platnosti je pro živost procesu vývoje slovní zásoby nesnadné, údaje brzy pozbývají platnosti a mění se (srov. Hauser, 1980, s. 41).

Jako poměrně stabilnější se z uvedených dvou lexikálních vrstev jeví slova zastaralá, jejichž jádro se udržuje díky povědomí starší generace a současně také s pomocí tradice a literatury. Vrstva nových slov, neologismů je oproti tomu nestabilnější, neboť „jako nové nebývá slovo pocitováno dlouho“ (Hauser, 1980, s. 41). Jsou to slova užívaná nejprve menším okruhem uživatelů, někdy dokonce jen jediným autorem. Postupně se šíří, a

jakmile vejdou do obecného užívání, ztrácejí příznak novosti. To se děje někdy rychleji, jindy pomaleji.

4. Slova zastaralá

Jako zastaralé označujeme ty lexémy, kterých se v soudobých projevech přestalo užívat nebo které jsou z užívání vytlačovány. „Jde o slova, kterých může být v jazyce ještě užito, třeba pro potřeby zvláštního vyjádření, z důvodů věcných, stylistických i expresivních“ (Hauser, 1980, s. 41). Nepatří sem však už slova, s nimiž už se v dnešních jazykových projevech vůbec nesetkáváme, jako jsou např. staročeská slova *tat* <zloděj>, *debř* <údolí>, *drbiti* <musiti> (viz Hauser, 1980).

Zastaralá slova je možné rozlišovat podle stupně jejich zastaralosti. Podle tohoto hlediska se někdy vydělují slova archaická, zastaralá a zastarávající.

Slova, která v současné době uživatelé jazyka již nepoznávají a jejich význam bez příslušných vysvětlení nechápou, jsou už prakticky i mimo rámec pasivního slovníku současného jazyka a spadají do předcházejících vývojových fází jazyka.

Některá z těchto slov se však ještě zachovala ve frazeologických spojeních. Například nominativní podoba *zblo* z ustáleného spojení *nezůstalo ani zbla* se v současném jazyce už neobjevuje. Tuto skupinu slov, která už nepatří ani do pasivního slovníku dnešních uživatelů jazyka, pokládáme za zastaralá slova druhého stupně. Vedle nich lze vyčlenit zastaralá slova prvního stupně, která jsou nositelům současného jazyka ještě známá. Vyskytují se již pouze v pasivní slovní zásobě a používají se zpravidla se stylistickým záměrem. Charakteristickým znakem těchto slov je, že mají ohraničenou sféru používání a specifické stylistické vlastnosti (viz Ondrus–Horecký-Furdík, 1980).

Označení **slova zastaralá** užíváme především proto, abychom vystihli, že „jde o proces vyčleňování ze slovní zásoby, nemůžeme taková slova označovat prostě jen jako stará. Stará slova žijící v jazyce po celá staletí mohou být součástí živé slovní zásoby, např. matka, otec, země, voda, zelený, sedět aj.“ (Hauser, 1980, s. 41).

Slova zastarávají tehdy, když z aktivního slovního fondu přecházejí mezi pojmenování pasivního slovníku a potom se postupně zapomínají, dokud zcela nezaniknou a nevypadnou tak z jazyka (viz Ondrus–Horecký-Furdík, 1980).

Ve vrstvě zastaralých slov můžeme podle celé řady věcných hledisek i podle formálních a významových jazykových znaků rozlišit dva základní typy těchto slov – **archaismy** a **historismy**.

Archaismy jsou v současné teorii chápány jako slova, která se přestala aktivně používat, a přešla do pasivního slovníku proto, že se pro označení jistých skutečností začala místo nich užívat jiná slova se stejnými významy, a to s cílem vyjádřit jejich významy jiným způsobem než slova ustupující. V současném spisovném jazyce mají archaismy synonymní výrazy.

Historismy pojmenovávají v současnosti už zaniklé reálie a jevy, které jsou spjaty s minulostí. Na rozdíl od archaismů jde o stylově bezpříznakové lexikální jednotky, které nemají v současném jazyce neutrální synonyma.

Takto archaismy a historismy identifikujeme na základě teoretické koncepce, kterou v bývalém Československu jako jeden z prvních představil M. Urbančok (1973), v ruské literatuře pak R. N. Popov (1976) a z níž vychází ve své *Nauce o slovní zásobě* (1980) i P. Hauser. Tato teorie je zcela určující pro tvůrce současných českých jazykovědných publikací a vycházíme z ní proto i v této rigorózní práci.

Samozřejmě existují i jiné přístupy k dané problematice. Například ve slovenském *Slovníku literárnovedných termínov* autorského týmu Findra, Gombala, Plintovič jsou archaismy a historismy ztotožňovány a hodnoceny jako synonyma: „Historismy anebo archaismy jsou slova a slovní spojení, která se dostala na okraj slovní zásoby a vypadla z běžného používání proto, že jsou spjata s předměty, institucemi a vztahy, které charakterizovaly předcházející historická období“ (Findra–Gombala–Plintovič, 1987, s. 137; přel. aut.). Takové pojetí v podstatě reprezentuje starší přístup k této problematice, s nímž se můžeme setkat ještě v některých jazykovědných statích vzniklých v 70. letech 20. století.¹

---

¹ Např. N. Kvítková. *Archaismy v díle Zikmunda Wintra*. Praha 1976.

4.1 Archaismy

„Archaismy jsou pojmenování vytlačovaná z užívání jiným slovem běžným a živým. Představují tedy příznakové synonymum k synonymu neutrálnímu“ (Hauser, 1980, s. 41).

Jde tedy o taková zastaralá slova, slovní tvary nebo syntaktické konstrukce, kterých se přestalo aktivně používat pro označení jistých reálií a jevů, jež tak vypadla zcela z užívání a místo nichž se pro označení určitých pojmů používají jiná slova se stejnými významy, která je vyjadřují přiměřeněji než slova ustupující. V současném spisovném jazyce pak tedy zpravidla existují k archaismům neutrální variantní nebo synonymní protějšky, což jsou výrazy, které prvky spjaté s dřívější etapou vývoje jazyka nahradily. Například *obleku* – *obleču*; *dušesloví* – *psychologie*; *hlať* – *krystal*.

Při tomto přístupu k zastaralým slovům se rozlišuje jednak mezi **archaismy** jako stylisticky příznakovými prostředky, které jsou vědomě oživovány a užívány ve speciálních slohových funkcích, **historismy** a jednak mezi **zastaralými prostředky**, které již vyšly z běžného současného užívání (viz Martincová, 2002).

Archaismy je možné dělit podle několika hledisek.

„Z významového hlediska se archaismy vyskytují v různých tématických oblastech. Kromě pojmenování rozmanitých skutečností, vlastností a dějů se objevují archaismy i mezi spojkami: *anžto*, *ačkolivěk*, *anobř* a citoslovci: *medle*, *namoutě*, *ajta*“ (Hauser, 1980, s. 41).

Podle jazykové struktury můžeme archaismy rozdělit na: 1. **lexikální**, 2. **hláskové**, 3. **slovotvorné**, 4. **sémantické**² (Hauser, 1980).

1. **Lexikální archaismy** mají v současném jazyce synonyma představovaná nepříbuznými slovy. Jsou to například slova jako *an* <který>, *cirka* <asi>, *fortelný* <silný>, *hvězdopravec* <astrolog>, *rohatina* <věšák>, *škamny* <školní lavice>, *šlojír* <závoj>, *šuba* <kožich>, *vypulírovaný* <vyčištěný>. Jako archaismy se také pocítují některé poetismy, např.: *duma* <myšlenka>.

² Kromě tohoto v současné době respektovaného a v jazykovědné praxi běžného typologického dělení archaismů, se můžeme v této oblasti setkat i s dalšími přístupy. Poněkud odlišné členění archaismů nám např. nabízí N. Kvitková ve svém článku *Archaismy v díle Zikmunda Wintra* (1976). Ta rovněž rozlišuje mezi archaismy hláskovými, slovotvornými a lexikálními, opomíjí ale archaismy sémantické a místo nich naopak ještě vyčleňuje kategorie archaismu tvarového a syntaktického.

hvězdojasný, *luna* <měsíc>, *truchlenec* <truchlivec>, *vesna* <jaro>. Zastarávají rovněž slova knižní. Např. *arci* <ovšem>, *oslyšet* <odmítnout> i některá slova německého původu, např.: *almara* <skříň>, *kšeft* <obchod>, *rathaus* <radnice>, *rynk* <náměstí> anebo *šifonér* <prádelník>. V odborné oblasti představují zastaralá slova např. názvy vědeckých oborů vytvořené v 19. století, od jejichž užívání již bylo dávno opuštěno. Zde jsou to například *lučba* <chemie>, *silozpyt* <fyzika>. Méně často se mezi lexikálními archaismy objevují termíny jednotlivých vědních oborů např.: *mluno* <elektřina>, *telek* <mastek>.

2. **Hláskové archaismy** jsou starými hláskovými variantami slov, jejichž význam se nijak nezměnil – došlo tedy pouze ke změně v rovině označujícího (signifiant). Např.: *birýt* <baret>, *karakterizovat* <charakterizovat>, *mučedník* <mučedník>, *ohořalý* <ohořelý>.

3. Hauser uvádí, že **slovotvorné archaismy** jsou tvořeny příponami u příslušného typu lexému zastaralými. Do této skupiny archaismů patří například stará deminutiva, např.: *houfec*, *kabátec*, *lahvice*, *mlýnec*, *studnice*, *sýrec*, *truhlice*. Archaické jsou například přípony: *-stvo* v názvech vlastností, např.: *hrdinstvo*, *manželstvo*, *přátelstvo*; či *-ín* v názvech osob, např.: *krajenín*, *měštěnin*, *zemanín*. Dalšími příklady tohoto typu archaismu jsou také slova jako *bezdětkyně*, *dílnice* <dílna>, *mládec*, *nebožička*, *přítelka* či *suknice*.

Hauserova charakteristika je však v tomto případě velmi nedostatečná a povrchní, neboť naprosto nereflektuje zcela základní skutečnost, že slovotvorné archaismy nejsou tvořeny pouze příponami, ale rovněž i předponami a koncovkami, které jsou zastaralé pro určitý typ slova.

Jako příklady archaických předpon můžeme uvést případy prefixů u adjektiv: *u-* např. *ukrvavený*, *snoubený*, *užralý*; a u sloves: *do-* např. *dočinití*, *dověřiti*; *o-* např. *očerstviti*, *okrvaviti*, *omýliti se*; či *v-* např. *vstěhovati se*.

V některých případech se stávají nositeli archaičnosti i některé složeniny. Jde však jen o velmi řídký jev, protože skládání je v češtině mnohem méně produktivní než odvozování. Jako příklady některých

archaických kompozit můžeme uvést např. substantiva: *černobrádek*, *duplsice* nebo *tvrdočel*; a adverbia: *šetrnovážně*.

4. **Sémantické archaismy** jsou představovány případy zastaralého významu mnohoznačných slov. Např. slovo *kus* je běžné v označení části, zastaralé ve významu <dělo>. Podobně jsou archaické významy slov *hotovost* <vojsko>, *kupec* <obchodník>, *zištný* <vhodný>, *znamenitý* <sloužící jako znamení>.

4.2 Historismy

Historismy jsou **slova**, **významy** či **slovní spojení** označující již zaniklé, s minulostí spojené reálie, poměry a jevy. „Následkem zániku určité reálie se její název dostává na periferii slovní zásoby. Stává se historismem a přestává se běžně používat“ (Mistrík, 1989, s. 203; přel. aut.). Jde tedy o pojmenování takových skutečností a předmětů, s nimiž se již, až na určité výjimky, v současné době v našem běžném životě nesetkáváme.

Takovými výjimkami myslíme především návštěvy muzeí, dějepisných výstav nebo skanzenů, prohlídky sbírek starožitností, vystoupení různých etnografických a folklórních souborů (pojednávajících např. o dřívějším životě na venkově), skupin historického šermu, rekonstrukcí historických událostí, sledování filmových, televizních nebo divadelních inscenací s historickou tematikou či četbu obdobně zaměřené krásné nebo odborné literatury.

Při těchto příležitostech se s reáliemi a jevy, jejichž pojmenování oprávněně klasifikujeme jako historismy, stále ještě můžeme setkat. Jde už ale pouze o takové jejich užití, které má dnešnímu člověku přiblížit život v minulých dobách, a tvoří tak vlastně jakousi kulisu minulosti a nemá tedy souvislost se současnou realitou naší současné společenské existence. Jako konkrétní případy takových s minulostí spojených věcí, s nimiž stále lze přijít do styku, můžeme uvést například staré zbraně, jakými jsou *meč*, *šavle*, *píka*, *halapartna*, *palcát*, *řemdih*, *palaš*, *sudlice* či *mušketa*, s nimiž se lze dnes setkat jak v expozicích našich muzeí, hradů a zámků, tak i při jejich využití v inscenovaných soubojích ve filmu anebo při vystoupení skupiny historického šermu.

Na rozdíl od archaismů jsou historismy stylisticky bezpříznakovými lexikálními jednotkami, které nemají v současném jazyce neutrální synonyma. Při jejich výkladu převažují informace encyklopedického charakteru.

Drtivá většina historismů je tvořena **substantivy**.

Zahraniční stati však jako příklady tohoto typu zastaralých slov uvádějí i některá **verba**: např. *združstevnit*, *znárodnit*, *prokádrovat* (viz Skladaná, 1997, s. 250). Pokud bychom se drželi tohoto (podle našeho názoru správného) pojetí, pak bychom tak rovněž mohli označit i další slovesa např.: *arizovat*, *kolektivizovat*, *vyakčnit* atp. Většina těchto sloves slovotvorně motivačně souvisí se substantivy, která jsou historismy (např. *družstvo* > *združstevnit*, *kádr* > *kádrovat*, *kolektivizace* > *kolektivizovat*), a proto se jako deriváty těchto lexémů stávají rovněž historismy.

Ve velké části slovních spojení, která hodnotíme z hlediska dobového výskytu jako historismy, se setkáváme rovněž s **adjektivy**, jež zde plní především funkci atributu dále zpřesňujícího význam dominujícího substantiva. V řadě případů jsou takováto slovní spojení tvořena jazykovými jednotkami, které samy o sobě nemůžeme označit za historismy. Jsou to např.: *akční výbor*, *desky zemské*, *domovní důvěrník*, *křížová výprava*, *národní výbor*, *právo útrpné*, *vládní vojsko*. V jiných případech zase přídavná jména zpřesňují význam substantiva označujícího v čase již pominulou skutečnost - např.: *královský rychtář*, *markrabství moravské*, *římský císař*, *saský kurfiřt*, *vozová hradba* - a tím vzniká označení další takové skutečnosti.

Podle našeho názoru můžeme jako o historismech oprávněně hovořit i o některých adjektivech, neboť mají sama o sobě význam historické skutečnosti. Jde o přídavná jména vzniklá odvozováním od podstatných jmen z hlediska dobového výskytu hodnocených jako historismy. Jako příklady takovýchto adjektiv můžeme uvést např. lexémy *protektorátní*, *husitský*, *sovětský*. Ve spojeních se substantivy, která neoznačují v čase již pominulé reálie a jevy, pak takováto přídavná jména vytvářejí význam v dějinách již zaniklé skutečnosti těchto slovních spojení (např. *protektorátní měna*, *husitský voják*, *sovětská armáda*).

Mezi historismy nespádají pouze slova spisovná, naopak do této specifické vrstvy lexémů s příznakem časovým můžeme zařadit i celou řadu výrazů nespisovných. Historismy jsou tak nejen některé výrazy svým původem obecně české, např.: *gestapák* <příslušník německé nacistické tajné policie>, *esenbák* <příslušník Sboru národní bezpečnosti>, *koncentrák* <nacistický koncentrační tábor>, *kotlář* <v době 2. světové války letec, který ostřeloval kotle lokomotiv>, ale i názvy slangové či pojmenování patřící do mluvy profesní.

Celá řada označení různých dnes již historických skutečností vznikla v minulosti v prostředí různých zájmových a profesních sociálních skupin, které již postupem času zanikly, nebo se výrazně modifikovaly. Velké množství historismů tak můžeme například identifikovat v profesním slangu vojenském. Jako příklady takovýchto lexémů s expresivním příznakem uvedeme některé specifické výrazy, jež používali příslušníci československého zahraničního odboje v období 1. a 2. světové války (k této problematice více viz Němec, 2000). Mezi nimi se setkáváme například s lexémy *maximka* <těžký kulomet značky Maxim>, *hurouš* či *hrbáč* <stíhací letoun typu Hawker Hurricane>, *velouš* <bombardér typu Wellington>, *mesoun* a *mezek*³ <německý stíhací letoun typu Messerschmitt> či *pučflek* <vojenský sluha>.

Jako historismy také můžeme hodnotit jisté výrazy ze starého slangu studentského - např. *kurník* <karcer, středověké a raně novověké univerzitní vězení>, *potápka* <ve 40. a 50. letech 20. století mladík vyznačující se výstředním oblečením a extravagantním typem tance>.

Historismy podle našeho názoru jsou i určitá, původně nespisovná pojmenování vzniklá z potřeby výrazové úspornosti, která měla usnadnit komunikaci mezi pracovníky v určitém oboru⁴. Celou řadu takových, v jistém profesním prostředí jednoznačných slov poskytuje např. profesní mluva vojenská. Za příklady nám na tomto místě opět mohou posloužit některé

---

³ V tomto případě jde o pojmenování hanlivě ztotožněné s denotátem v 1. polovině 20. století běžné nadávky.

⁴ Hranice mezi slangem a profesní mluvou bývá v řadě případů velmi neostra, neboť v jistých oblastech lidské činnosti (např. v námi zmíněné vojenské) nelze zcela jasně rozlišit, zda jde o aktivity zájmové či profesní. Slangové výrazy od lexémů, které jsou součástí určité profesní mluvy, proto v této práci od sebe rozlišujeme především na základě rozdílu v jejich expresivitě a významové jednoznačnosti.

lexémy vzniklé v 1. polovině 20. století v prostředí československých zahraničních armád. Jde o taková vojenská profesní slova, „která ve své ekonomičtější jednoslovné formě zastupovala termíny“ (Němec, 2000, s. 262). Např. *blembák* <britská mělká tropická helma>, *kaťuše* <typ raketometu užívaného za 2. světové války sovětskou armádou>, *pancrfaust* <německá ruční protitanková zbraň>, *titovci* <jugoslávští partyzáni>, *třístajedenáctka* <311. československá bombardovací perut'>. S lexémy označujícími určitý historický jev se rovněž můžeme setkat např. v profesní mluvě kriminalistické – *kasař* <zloděj specializující se na vylupování trezorových pokladen>, *půdař* <zloděj specializující se na vykrádání půd>.

Jako historismy také lze hodnotit iniciálové zkratky určitých víceslovných pojmenování, např. *JZD* <Jednotné zemědělské družstvo>, *LM* <Lidové milice>, *MNV* <Místní národní výbor>, *PTP* <Pomocný technický prapor>, *NKVD* <Narodnyj komissariat vnutrennich del, před 2. světovou válkou ministerstvo vnitra SSSR>, *RSHA* <Hlavní říšský bezpečnostní úřad, vedoucí orgán policejních složek nacistického Německa>, *RVHP* <Rada vzájemné hospodářské pomoci>, *STB* <Státní tajná bezpečnost>, *SS* <Schutzstaffel, nacistické úderné oddíly>, *SSM* <Svaz socialistické mládeže>, *UNRRA* <Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu, mezinárodní organizace poskytující pomoc státům poškozeným ve 2. světové válce>, *ÚV KSČ* <Ústřední výbor Komunistické strany Československa>, *ÚVOD* <Ústřední vedení odboje domácího, česká odbojová protinacistická organizace>; a rovněž i některá (většinou svým původem německá a ruská) zkratková slova, např.: *agitprop* <pracovník agitačního a propagačního oddělení v některých socialistických státech>, *bubo* <Blut und boden, v nacistickém Německu NSDAP organizované hnutí zemědělců>, *chozrasčot* <metoda plánovaného řízení hospodářství v bývalém SSSR>, *Komsomol* <Všesvazový leninský komunistický svaz mládeže, mládežnická organizace v bývalém SSSR>, *schupo* <Schutz polizei, pořádková policie v nacistickém Německu>, *sovchoz* <státní statek v někdejší SSSR>, která slouží k označení určitých specifických dějinných jevů (srov. Skladaná, 1997).

Jak už z předcházejícího textu vyplývá, historismy podle našeho názoru tedy nejsou pouze apelativa, ale rovněž celá řada proprií – přesněji

řečeno chrématonym. Ačkoliv jsme se v odborné lingvistické literatuře s takovýmto pojetím neseťkali⁵, domníváme se, že je vhodné a odpovídající výše uvedené a všeobecně respektované definici historismu jako svébytné lexikální jednotky, neboť v průběhu času nepomíjejí pouze jevy označované prostřednictvím jmen obecných, ale také jmen vlastních. Máme nyní na mysli především názvy dobových společenských, politických, hospodářských a kulturních institucí a organizací (např. *Brigáda socialistické práce, Československá národní demokracie, Dělnická tělovýchovná jednota, Komunistická strana Československa, Kuratorium pro výchovu mládeže, Laurin a Klement, Legiobanka, Národní obec fašistická, Národní souručenství, Osvobozené divadlo, Revoluční odborové hnutí, Tankista Praha*), které i v současné době slouží k pojmenování určitého s minulostí spjatého jevu. V krajním případě by bylo na základě tohoto přístupu také možné zařadit mezi historismy názvy některých dnes už neexistujících státních útvarů (např. *Československá republika, Jugoslávie, Německá demokratická republika, Protektorát Čechy a Morava, Rakousko-Uhersko, Svata říše římská národa německého, Svaz sovětských socialistických republik*) i jejich zkratkové varianty (*ČSR, NDR, SSSR*).

Jako historismy rovněž můžeme hodnotit vlastní jména sloužící k označení jistých předmětů a výrobků. Jako příklady tohoto typu chrématonym zde uvedeme názvy některých starých typů dopravních prostředků – automobilů (např. *Škoda Spartak, Škoda 1000 MB, Tatra President*) nebo letadel (např. *Avia B 534, Bell P 50 Mustang, Junkers Ju 87 Stuka, Mig 15*). Některá z chrématonym, která lze zařadit mezi historismy, prodělala proces apelativizace. Jejich apelativizované formy (např. *messerschmitt, mustang, sherman, spartak, stuka, spitfire*) rovněž začleňujeme mezi historismy.

„Historismů se užívá vždy v kontextu příslušné doby, na kterou se váží“ (Hauser, 1980, s. 42). Na základě tohoto zjištění P. Hauser rozlišuje historismy doby římské (např. *centurion, gladiátor, legie, manipul, prétor, tribun*) a historismy středověké (např. *dřevec, kolba, křížák, kurfiřt, parkán, prampouch*). Z toho tedy vyplývá, že můžeme podle uvedeného hlediska

---

⁵ Dostupné jazykovědné práce uvádějí jako příklady historismů pouze jména obecná.

tento typ jazykových jednotek členit na historismy dalších časově širších či užších období – historismy z doby husitských válek (např. *adamita, práce, sirotek, sudlice, tarasnice*), rakouského císařství (např. *jehlovka, místodržitel, mladočeši, mocnář, ordonanc, polní zbrojář*), z období 2. světové války (např. *esesman, gaulaiter, ghetto, protektorát, vlajkař*) nebo historismy epochy socialistické (např. *estébák, kádrovák, perestrojka, politruk, svazarmovec, úderka, vébák*).

„Pro historismy je příznačné, že je můžeme seskupovat do věcných okruhů, protože právě souvisí se společenským životním stylem.“ (Hauser, 1980, s. 42). Takovými okruhy jsou např. názvy starých zbraní (např. *halapartna, houfnice, kuše, palaš, řemdih, sudlice, tulich*) či staré vojenské tituly a pojmenování vojáků (např. *arkebuzír, hejtman, mušketýr, švališér, verbíř*). Další rozsáhlejší tematické okruhy historismů pak tvoří např. názvy domácích zařízení (např. *hubatka, kolovrat, máselnice*), názvy peněz (např. *groš, florén, rýnský, šesták, tolar, zlatka*), názvy zaměstnání (např. *dráb, forman, kolomazník, mečíř, mlatec, pasíř, platněř, poklasný*) nebo pojmenování starých dopravních prostředků (např. *dostavník, drezína, kohoutovka, koňka, trojplošník, velorex*).

Specifickým druhem historismů jsou historismy společensko-politické (Hauser, 1980, s. 42), což jsou názvy související s určitou společenskou epochou: s feudalismem, kapitalismem či socialismem. Tomuto typu historismů se podrobněji věnujeme na jiném místě této práce.

Historismy jsou stejně jako archaismy slova zčásti původu domácího, např.: *biřic, hladomorna, jirchář, kotleář, panoš, písař, poddaný, ponocný, řemdih*; a zčásti cizího, např.: *hejtman, komorník, markytán, mázhaus, palcát, purkmistr, rejtar* nebo *ungelt*.

5. Užití zastaralých slov

„Důležitý rozdíl mezi archaismy a historismy spočívá v jejich stylistickém využití. Archaismy se totiž mohou užívat pouze s jistým stylistickým záměrem, neboť na pozadí neutrální a zejména hovorové slovní zásoby nápadně vynikají“ (Hauser, 1980, s. 43), a proto je jejich užití většinou záměrné a slohově příznakové. „Nepříznakové jsou archaismy objevující se jako jazykový relikt v některých frazeologismech, např. *není zbla pravdy, vzít na paškál* (pascha - velikonoční svíce, pak přeneseně modlitby), *nechat na holičkách* (holičky - nezralé ovoce) aj.“ (Hauser, 1980, s. 43).

Naproti tomu historismy lze použít nejen s ohledem na stylistické záměry, ale i jako pojmenování těch předmětů a pojmů, které se již v našich životech neobjevují, neboť v historii už zanikly.

Archaismy se záměrně funkčně a stylisticky využívají především v uměleckém stylu pro archaizaci textu, pro zobrazení doby, pro charakterizování osob či pro vyvolání komického, satirického nebo ironického momentu – např. v prózách ze současného života. Jak ale upozornili už Bohuslav Havránek (1963) a Karel Horálek (1953) při analýze autorského jazyka Aloise Jiráska, v této oblasti je třeba rozlišovat dvě různé vrstvy archaismů. Tou první jsou běžné prvky literárního jazyka určitého období, i když ve své době již poněkud zastaralé, které jsou užívány tvůrci prozaických děl s historickými náměty i autory próz ze současnosti. Druhou vrstvu pak představují archaismy, jimiž literární tvůrce vytváří dobový kolorit díla.

J. Chloupek k využití zastaralých slov ve sféře umělecké literatury souhrnně konstatuje že, „realistický historický román sytil výrazivo historismy a archaismy ve snaze posílit dobový kolorit příběhu, ve funkci prostředku poetizace jsou takové výrazy v některých dílech V. Vančury. V současné literatuře se archaismy takřka neobjevují, knižní prostředky jsou častější a jsou součástí individuálního jazyka autora“ (Chloupek, 1991, s. 255). S tímto tvrzením lze souhlasit i v dnešní době, neboť tvůrci nejnovějších próz s historickou tematikou (např. P. Brycz) využívají ze slov s příznakem časovým ve svých literárních textech především historismy a s archaismy pracují jen v malé míře.

5.1 Oblasti využití historismů

Historismy mají oproti archaismům daleko širší pole využití. Můžeme se s nimi setkat nejen v uměleckém stylu, ale i v odborných historických pracích, člancích, pamětech atp.

Historismy se v oblasti umělecké (krásné) literatury nejčastěji vyskytují v próze s historickými náměty, kde se jich užívalo a užívá hlavně jako prostředků pro vytvoření koloritu doby, o níž to které konkrétní dílo pojednává. Setkat se s nimi můžeme jak v pracích klasiků českého realistického historického románu a povídky 2. poloviny 19. a počátku 20. století (Zikmunda Wintra, Aloise Jiráska či Václava Beneše Třebízského), tak i u řady proslulých (Václava Kaplického, Karla Schulze, Jiřího Šotoly anebo Františka Kožíka) i dalších méně populárních literátů současnosti (Miloše Urbana, Pavla Brycze) či nedávné minulosti (Jany Janusové, Vladimíra Přibského).

Sféra užití historismů se, jak už předcházejícího textu vyplývá, neomezuje pouze na sféru umělecké literatury, neboť historismy mají své místo i v odborném stylu. Jsou používány v učebnicích dějepisu, v odborných či populárně naučných člancích a publikacích s historickou, literárněhistorickou, kulturní a náboženskou tematikou.

Řada historismů jako slov označujících jedinečné skutečnosti související s různými oblastmi dějin lidské společnosti se stala součástí odborné terminologie některých vědních a technických oborů: architektury, dějin umění, folkloristiky, historie, pomocných věd historických, religionistiky, vojenství atd.

Většina historismů využívaných jako termíny je významově jednoznačná, neboť slouží k identifikaci pouze jediné historické skutečnosti. V menší míře se setkáváme s případy, kdy jisté terminologické pojmenování v sobě nese více významů určitých historických reálií, které lze rozlišit pouze na základě dobového kontextu, v němž je lexém použit. Jako příklady některých víceznačných termínů-historismů můžeme uvést např. lexémy *denár* <1. starověká stříbrná mince, 2. česká středověká stříbrná mince>, *hejtman* <1. středověký a raně novověký vojenský velitel, 2. od 18. století do r. 1945 úředník stojící v čele správních úřadů (nejčastěji okresních), 3. setník v rakousko-uherské armádě>, *legionář* <1. ve starověku příslušník římských

legií, 2. příslušník pražské studentské legie v době revoluce v r. 1848, 3. příslušník československých legií v době 1. světové války>, *rytíř* <1. ve středověku feudální šlechtic pasováním zavázaný k určitým povinnostem, 2. od počátku novověku typ nižšího šlechtického titulu, 3. příslušník rytířského církevního řádu – např. johanitů, templářů>

Autoři publikace *O české terminologii* uvádějí, že „nejčastěji fungují termíny jako pojmenovací jednotky v rámci jediného oboru. Méně se užívá týchž podob termínů v různých vědních nebo technických odvětvích“ (Poštolková–Roudný–Tejnor, 1983, s. 24). Právě takovými výjimkami je celá řada historismů, které patří do terminologií hned několika vědních či technických oborů. Jako jejich příklady zde můžeme uvést některé názvy specifických historických jevů užívané v oblasti architektury a dějin umění (např. *arkýř, fiála, krakorec, parkán, prampouch, rozeta*), historie a vojenství (např. *hejtman, houfnice, mušketýr, práče, rejtar, tarasnice*) či historie a religionistiky (např. *adamité, albigenští, bogomil, flagelant, chiliasta, kataři, novokřtěnec*).

6. Regionální (topografický) historismus

V této práci budeme při identifikaci a třídění materiálu získaného z Wintrových děl pracovat také s pojmem či lépe řečeno kategorií, která by nám nejen měla pomoci docílit jeho co nejpřesnějšího a nejrepresentativnějšího zpracování, ale zároveň by měla přispět i k lepšímu definování historismu jako specifického jazykového jevu. Je jí kategorie **regionálního (topografického) historismu**.

Ačkoliv se s touto kategorií nemůžeme setkat v žádné starší či současné české jazykovědné publikaci, jejíž tvůrci věnovali pozornost problematice zastaralých slov, jsme přesto přesvědčeni, že její ustavení je opodstatněné a má svůj účel i platnost, což se pokusíme dokázat na následujících řádcích.

Domníváme se totiž, že je oprávněné označit jako historismy některá slova, významy či slovní spojení, i když se jejich užití v této souvislosti vztahuje pouze k určitému geograficky vymezenému regionu.

Jedním ze zdrojů inspirace pro vytvoření této kategorie nám byla část Hauserovy charakteristiky společensko-politického historismu (Hauser, 1980). V té je totiž feudalismus vnímán jako celosvětově pominulá část lidských dějin a podobně se zde přistupuje, ačkoliv to není v textu samém přímo explicitně řečeno, i ke kapitalismu jako k něčemu minulému ve vztahu k naší v tehdejší době socialistické zemi. Jasným důvodem pro takový závěr musela být skutečnost, že tehdejší svět jako politicky bipolární byl fakticky rozdělen na blok socialistický a blok kapitalistický. Pro Československo jako jednoho z členů tábora socialistických států tak představoval kapitalismus a skutečnosti s jeho érou spojené opravdu něco již zcela zaniklého právě ve vztahu nejen k vlastnímu území, ale i k dalším a stejně politicky orientovaným státním útvarům. V souvislosti s tím byli naši tehdejší jazykovědci oprávněni k tomu, aby řadu pojmů kvalifikovali jako historismus, neboť označovaly entity, s nimiž se v té době již nebylo možné v našem regionu setkat, ačkoliv ve velké části tehdejšího světa byly něčím zcela běžným.

Další z podnětů nám poskytla významná česká lexikografická díla ze 70. a z počátku 80. let minulého století: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978) a Klimešův *Slovník cizích slov* (1983). Zde se, jak už jsme

uvedli v předchozí části této práce, můžeme u některých hesel setkat s poznámkami jako např. *u nás dř.* (dříve), které mají uživateli slovníku naznačit územní platnost určitého jevu.

Definovali-li jsme si již výše historismus jako slovo, význam nebo slovní spojení označující již zaniklé a s minulostí spjaté reálie a jevy, mohli bychom se za jistých okolností při určování dobového výskytu některých lexémů setkat s obtížemi, neboť by se jejich zařazení mezi historismy právě kvůli regionálnímu hledisku mohlo zdát jako nepřesné a neadekvátní.

Pro to, aby mohl být jistý lexém, užitý v určitých souvislostech, označen jako historismus, je totiž podle našeho názoru zcela nezbytně nutné vycházet ze specifické **mimojazykové skutečnosti** (srov. Němec-Michálek, 1982, s. 7) té které konkrétní zeměpisně vymezené oblasti, v souvislosti s níž je tohoto lexému užito.

Jako některé z mnoha příkladů dokazujících oprávněnost takového přístupu můžeme uvést případy slov, jakými jsou *kovolijec* či *kotlář*. Zatímco ve vyspělých zemích Evropy, severní Ameriky, Asie a Austrálie se s vykonavateli povolání, které by bylo možno takto označit, v současné době již prakticky nemůžeme setkat, a tudíž je v souvislosti s uvedenými lokalitami lze oprávněně označit jako historismy, tak naproti tomu v regionech, které se z pohledu obyvatel nejvyspělejších zemí euroamerického civilizačního okruhu mohou jevit jako zaostalé, nejsou vykonavatelé takových profesí ničím neobvyklým a při užití ve slovních spojeních, jakými jsou například *súdánský kovolijec* či *barmský kotlář*, pak tedy rozhodně nemůžeme inkriminované výrazy označit jako historismy.

Dalším, ještě názornějším příkladem, na němž si budeme moci demonstrovat rozdílné vnímání určitého lexému s ohledem na specifickou regionální mimojazykovou situaci, nám může být případ slova *císař*, které je ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2005) klasifikováno jako historismus až na jeden výjimečný případ. Ten nastává, pokud je tohoto slova užito ve slovních spojeních *japonský císař*, *císař Japonska* nebo v souvislosti s Japonskem jako státem s určitým územím, na němž existuje oproti okolnímu světu v určitém politicko sociálním ohledu odlišný stav. Oproti zbytku světa se totiž v Japonsku i v současné době můžeme setkat s osobou, která je nositelem tohoto titulu, neboť císař je stále nejvyšším

oficiálním představitelem této země, ačkoliv již jen formálním. Z toho tedy vyplývá, že pokud uijeme tohoto výrazu v jakémkoliv jiném regionálním kontextu než právě japonském, pak jej můžeme oprávněně označit za historismus, v opačném případě však nikoliv.

Nechceme samozřejmě říci, že by obyvatelé zmíněných zeměpisných oblastí užívali pro označení takových zaměstnání nebo společenského postavení jazykově českých názvů. Jde nám zde především o postižení problému mezijazykové ekvivalence, kdy slovo cizího původu, jehož český ekvivalent spadá do kategorie historismů, po překladu do češtiny nabude v souvislosti s naší mimojazykovou situací také významu slova s aspektem (příznakem) historickým, aniž by mu takový význam příslušel při jeho běžném používání v jazyce původním v kontextu se společenskou situací regionu, v němž je obvykle používán.

Na základě uvedených skutečností tedy docházíme k tomu závěru, že pokud chceme hodnotit slova, významy nebo slovní spojení na základě časového hlediska vsutku detailně a precizně, pak je třeba, abychom takovéto hodnocení prováděli s přihlédnutím ke geografickému regionu, v jehož kontextu je určitého slova, významu nebo slovního spojení užito.

Pokud tedy uijeme například slov *král* nebo *královna* (ve významu panovníka monarchie a jeho manželky) ve vztahu k současné realitě života v České republice a jejímu státoprávnímu uspořádání – např. ve slovním spojení *český král* – budeme je samozřejmě zcela oprávněně moci označit jako historismus, neboť nositel tohoto titulu již není politickým představitelem naší země. Jestliže však stejných lexémů použijeme ve spojitosti se společenskopolitickou situací dnešního Dánska, Švédska, Norska, Holandska, Španělska, Belgie či Velké Británie – např. v souslovích *švédský král*, *holandská královna* – nebudeme je moci klasifikovat jako historismy, neboť tyto státy jsou doposud konstitučními monarchiemi, pro něž je nositel či nositelka takového titulu něčím zcela běžným a samozřejmým.

I na základě rozboru některých příkladů, které jsme zde uvedli, tedy můžeme říci, že při hodnocení slov z hlediska časového nelze uplatňovat generalizaci ve smyslu (jde úmyslně o extrémní případ): Jestliže je osoba císaře pro současnou Českou republiku či Evropu již v čase pominulou reálií, pak je slovo *císař* historismem pro celý svět. Kromě diachronního pohledu je

tedy nutné při hodnocení lexémů z tohoto hlediska přihlížet i k odlišné mimojazykové situaci panující v různých regionech naší planety.

7. Historismy v současných českých výkladových slovnících

Abychom vytvořili co nejkompexnější charakteristiku historismu a jeho místa v rámci našeho národního jazyka, musíme naši pozornost věnovat rovněž postavení tohoto typu slova, slovního spojení či lexikálního významu ve slovnících české provenience.

Zde budeme vycházet z poznatků, které jsme získali na základě analýzy materiálu, který nám poskytla tato prestižní slovníková díla: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978, 2005) – dále SSČ, *Slovník spisovného jazyka českého* (1989) – dále SSJČ, *Slovník cizích slov* (1983) – dále SCS, a *Akademický slovník cizích slov* (2000) – dále ASCS.

Hodnocení slov a jejich významů z hlediska časového je v naší lexikografii již po dlouhou dobu běžnou a ustálenou praxí, což se samozřejmě promítá i do obsahu jednotlivých slovníků. I přesto ale existují v tomto ohledu mezi zmíněnými lexikografickými počiny určité rozdíly.

Při stylistickém hodnocení z hlediska dobového výskytu jsou stejně jako slova a slovní spojení *zastaralá* a *zastarávající* (v případě SSJČ); *zastarávající* (v případech obou vydání SSČ a ASCS); *zastaralá*, *archaická* (ve SCS) určována i slova a slovní spojení, která označují zaniklé jevy typické pro některé z dřívějších historických období anebo dnes už neužívané předměty.

Na rozdíl od slov zastaralých (archaických) či zastarávajících, která jsou ve slovnících ve všech případech identifikována pro ně příslušnou zkratkou *zast.* (zastaralý) či *poněk. zast.* (poněkud zastaralý), však značnou část historismů, které se ve slovnících nacházejí, na rozdíl od slov archaických nemůžeme rozpoznat pouze podle jediné a k výše uvedeným zkratkám ekvivalentní zkratky *hist.* (historický, historická věc), již jsou v uvedených lexikografických dílech označeny některé historismy, ale především na základě slovníkového výkladu jejich významu (významů).

Slova označující s minulostí spojené skutečnosti jsou totiž v posledních třiceti letech ve výkladových slovnících časově určována a specifikována nejen výše uvedenou poznámkou, ale i pomocí vcelku ustálené soustavy kvalifikátorů (zpřesňujících poznámek, přívlastků, zkratk) sloužících k jejich co nejpřesnějšímu dobovému zařazení.

Například SSJČ uvádí v případech těchto lexémů a jejich spojení časově odstupňované dobové omezení zpravidla ve výkladu významu, a to zkratkou, kromě výše zmíněné zkratky *hist.* je ještě užívána zkratka *dř.* (dříve), či upřesňující poznámkou – (ve starém Řecku), (za feudalismu), (v předrevolučním Rusku), kdysi, někdejší atd. Např. *gymnasion* (ve starém Řecku), *léno - hist.* (za feudalismu), *kopiník* (*hist.*), *dvouzlatka* (někdejší bankovka), *měšťanská škola* (*dř.*) atp.

Celou škálu základních časových kvalifikátorů nám nabízejí jak slovníky cizích slov, tak i ostatní analyzovaná díla.

Všechny bez rozdílu obsahují tyto prostředky časově specifikující jednotlivé prvky jazykového systému – *dříve* (*dřívější*), *feudální* (za *feudalismu*), *historický* (*historická věc*), *kapitalistický*, *socialistický*, *starořecký* (v *antickém Řecku*, v *starém Řecku*), *starořímský* (ve *starém*, *starověkém Římě*), *středověký* (ve *středověku*). Např. *gladiátor* – (ve *starověkém Římě*) *zápasník v cirku* (SSJČ), *gymnasion* – (v *antickém Řecku*) *ústav pro tělesnou a duševní výchovu mužské mládeže* (ASCS), *krajánek* – *dř. potulný mlynářský tovaryš* (SSČ, 1978), *kuše* – *středověká zbraň metající šípy* (SSČ, 2005), *nevolník* – (za *feudalismu*) *poddaný člověk povinný svému pánu velkými robotami a dávkami, připoutaný k jeho půdě, s níž býval prodáván* (SSJČ).

V obou slovnících cizích slov jsou pak dále využívány kvalifikátory *antický*, *historickoprávní*, (z) *historie vojenství*, *rakousko-uherský*, *staročeský*.

SSJČ pracuje s kvalifikátory *předsocialistický*, *keltský*, *kulturně historický*, *uherský*. Oba SSČ nám ještě nabízejí několik dalších kvalifikátorů: *buržoazní*, *bývalý*, *československý*.

Na tomto místě ještě považujeme za nutné zdůraznit, že je podle našeho názoru zcela nevhodné, aby i v našich nejnovějších výkladových slovnících byly používány pro hodnocení lexémů z hlediska časového kvalifikátory, jakými jsou *buržoazní* – v SSČ (2005) - a *kapitalistický* – v SSČ (2005) i ASCS, protože vycházejí z marxistického třídního pohledu na dějiny, který je v současné době v oblasti historické vědy a tudíž i lingvistiky již zcela překonaným a nevyhovujícím přístupem.

V uvedených slovnících se, jak už jsme uvedli výše, pro přesnější dobovou specifikaci významů jednotlivých slov užívá i doplňujících poznámek ve výkladu významu slova, jakými jsou v *starém Egyptě*, v 8.-10. století, (v středověké německé říši), v poslední čtvrti 19. století, v nacistickém Německu, (za okupace), v SSSR do r. 1946, v buržoazní republice. Např. *faraón – vládce v starém Egyptě* (SSČ, 1978), (*říšský*) *protektor – (za okupace) pověřenec nacistické vlády s nejvyšší mocí v tzv. protektorátě Čechy a Morava* (SSJČ). Tyto poznámky jsou v některých případech také kombinovány s již uvedenými kvalifikátory. Např. *kurfiřt – hist., (v středověké německé říši) kníže oprávněný volit císaře* (SSJČ), *palatin – hist., (od středověku do 19. stol. v Uhrách) nejvyšší dvorský úředník, zástupce panovníka na soudě, nejvyšší velitel vojska* (ASCS), *žebračenka – (v buržoazní republice, zejména za hospodářských krizí) poukázka na hmotnou podporu pro nezaměstnané* (SSJČ).

V analyzovaných lexikografických dílech se také často ve vysvětlení významu slova objevuje (především u slov pojmenovávajících dnes již neužívané nástroje) přívlastek *starý*, *stará*, který naznačuje, že jde v současné době o už nepoužívanou věc, a tím tedy o historismus. Např. *mušketa – stará* (podtrženo autorem), *zpředu nabíjená vojenská puška* (SSČ, 2005), *sudlice – stará* (podtrženo autorem) *bodná zbraň s hrotem, zpravidla listovým, a s dvěma postranními hroty* (SSJČ).

Všechny kvalifikátory a zpřesňující poznámky, jichž kromě těch výše uvedených existuje ještě celá řada, slouží k tomu, aby se uživateli slovníku dostalo co nejpřesnějšího vymezení významu určitého lexému.

I přes všechny tyto prostředky sloužící k identifikaci historismů se však v některých zkoumaných slovnících (především v SSČ z roku 2005) setkáváme s tím, že některá slova či významy nejsou jako historismy označena či vysvětlena, a to i navzdory tomu, že jde zcela evidentně o lexémy pojmenovávající v čase již zaniklé reálie a jevy.

Jako příklad této skutečnosti můžeme uvést výklad u slova *meč* v SSČ (2005). Zde je význam tohoto slova vysvětlen pouze jako *ostrá sečná zbraň s rovnou čepelí a ostrým hrotem*. Tato skutečnost je o to více zarážející, pokud provedeme srovnání s výkladem tohoto slova v SSČ vydaném v roce 1978, neboť tady (podobně jako v SSJČ) je význam lexému *meč* definován

jako *stará* (podtrženo autorem) *sečná zbraň s rovnou čepelí a ostrým hrotem* a tedy na základě toho, co jsme již uvedli výše, historismus. Vzhledem k tomu, že nejnovější vydání SSČ je revidovaným a upraveným vydáním SSČ z konce 70. let 20. století, jsou určité změny v obsahu slovníku očekávané a zcela pochopitelné. Ne však v případě, kdy nedošlo ve významu slova a v jeho chápání k žádné změně, k jeho revitalizaci či ke vzniku jeho nového významu.

V takové situaci jde o úpravu zcela bezdůvodnou a nesmyslnou, o nesystémový zásah, který naprosto nereflektuje současnou jazykovou situaci. Absurdita takové změny je ještě zřetelnější, pokud jsou v tomtéž slovníku jako historismy ve výkladu definovány slova označující další staré zbraně jako *halapartna – dřívě* (podtrženo autorem) *sekera s hrotem a hákem na dlouhé násadě*; nebo *palcát – středověká* (podtrženo autorem) *zbraň s kovovou hlavicí*; jejichž význam je stejně hodnocen jak v téměř tři desítky let starém vydání SSČ, tak i v jeho nejnovější podobě.

Pokud bychom pátrali po příčině vzniku takovéto disproporce v dobovém zařazení lexémů, zřejmě bychom došli k závěru, že je způsobena nejednotným přístupem autorů ke zpracování jednotlivých slovníkových hesel, případně absencí historického povědomí u některých z těchto tvůrců.

Skutečnost, že někteří lexikografové nemají dostatečný historický přehled, se rovněž projevuje i v samotných slovníkových výkladech významu jistých lexémů, které můžeme hodnotit jako historismy. Lexikální významy takových slov jsou totiž v některých slovnících nezřídka vysvětleny nepřesně. Např. jeden z historických významů slova *defenzor* je v SCS i ASCS vyložen jako *volený obránce náboženských zájmů českých nekatolických stavů v 16. a 17. století*, ačkoliv se s vykonavatelem této funkce bylo možné v Českém království setkat pouze v prvních desetiletích 17. století⁶. Podobný je i případ výkladu významu slova *kurfiřt* v ASCS a SSJČ. Ten obsahuje časově zpřesňující poznámku (*v středověké německé říši*). Tato dobová specifikace však nemůže sloužit uživateli zmíněných slovníků k získání přesné informace o významu uvedeného slova, ale naopak jej dezinformuje, neboť jde o velice zkreslující vymezení období

⁶ Přesněji od r. 1618 do r. 1620.

existence určitého historického jevu. Ve středověku totiž státní útvar, který by bylo možné označit jako *německá říše*⁷, neexistoval a osoba s titulem kurfiřta navíc nebyla součástí reality evropského politického života pouze v období středověku, ale i v prvních staletích novověku.

Příklady mylného výkladu významu uvedených lexémů nám zároveň mohou sloužit jako důkaz o tom, že v určitých případech autoři nového slovníku místo vlastního slovníkového zpracování určitého slova pouze přeberou jeho výklad včetně jeho hodnocení z hlediska dobového výskytu ze slovníku staršího, aniž by jej podrobili kritické analýze.

Ve slovnících vytvořených po roce 1989 se častokrát u některých lexémů setkáváme s odlišným dobovým zařazením, než jaké nám poskytují lexikografické publikace předcházejícího období. Jde o případy slov, jež prodělala proces revitalizace a nebo se po tomto datu sama stala díky změněné mimojazykové skutečnosti historismy.

Jako příklady takových změn můžeme uvést rozdíly ve výkladu významu některých lexémů, s nimiž se setkáváme ve SCS, ASCS i obou vydáních SSČ.

Zatímco ve starším ze slovníků cizích slov, vzniklém ještě v době socialismu, je slovo *milicionář* ve svém dnes již historickém významu <příslušník Lidových milicí> vyloženo jako běžné slovo z aktivní vrstvy lexika, tedy pouze jako *ozbrojená organizace pracujících; Lidová milice – dobrovolná ozbrojená organizace dělnické třídy složená z jejích nejuvědomělejších příslušníků*; ve výkladu významu tohoto slova v ASCS už je doba, kdy bylo toto slovo aktivně užíváno, a označovalo tedy existující jev, jasně specifikována takovým způsobem, aby uživateli slovníku bylo jasné, že jde v tomto významu slova o historismus: *(1948-1989) ozbrojená paravojenská organizace KSČ na pracovištích*. Jako další příklad nám může posloužit slovo *magistrát*. Jeho význam byl v případě vydání SSČ z roku 1978 definován takto: *magistrát – (dř.) městský úřad*. Oproti tomu v nejnovějším vydání SSČ je kvůli revitalizaci, již toto slovo prodělalo po roce 1989, význam vyložen bez užití časového kvalifikátoru: *veřejný správní úřad s vlastním statutem; představenstvo obce*.

---

⁷ Existovala pouze Svátá říše římská, která je autory SSJČ i ASCS takto nevhodně nazvána.

Za pozornost stojí i způsob, jakým tvůrci nejnovějšího ze slovníků, tedy SSČ ve vydání z roku 2005, jehož revidovaná forma byla dokončena roce 2003, reflektovali některé neaktuálnější změny společenské reality, které se v určitých případech výrazně promítly i do významu některých do tohoto slovníku zahrnutých lexémů. Ve většině případů jsou takovéto proměny, podobné těm, o nichž jsme se zmínili výše, do výkladu významu jednotlivých slov, jichž se týkají, již zahrnuty. I zde však existují výjimky.

Např. ve výkladu slova *hejtman* jsou zde sice uvedeny oba jeho historické významy stejně jako v původním vydání SSČ z r. 1978, tj. historického *vojenského vůdce a dřívějšího správního úředníka*, aniž by ovšem byla autory reflektována skutečnost, že po reformě územně-správních celků v roce 2002 stanuly v čele správy nově vytvořených krajů v České republice rovněž osoby takto nazývané⁸. Vzhledem k tomu, že revidované vydání vyšlo až rok poté, se domníváme, že nezařazení významu tohoto slova prošlého revitalizací je nedostatkem, kterého by se měli naši lexikografové napříště vyvarovat, neboť absence výkladu nového významu do určité míry devaluje celkovou hodnotu slovníku, ačkoliv by se mohlo zdát, že jde jen o malé dílčí pochybení. Víme samozřejmě, že tvorba tak obsáhlých děl, jakými jsou právě výkladové slovníky, je velmi náročná. Na druhé straně se ale domníváme, že by zde pokud možno měly být popsány i nejnovější změny ve významu jazykových jednotek způsobené vývojem mimojazykové reality a ne jen proměny staré deset či patnáct let.

Největší množství slov a významů, které můžeme označit za historismy, obsahuje z pochopitelných důvodů SSJČ, v němž jsou podle našeho názoru tyto jazykové jednotky nejlépe zpracovány, neboť má ze všech analyzovaných slovníků největší rozsah.⁹

Analyzované slovníky z ohledu na praktické potřeby uživatelů obsahují především nejfrekventovanější historismy, tedy takové, s nimiž se můžeme často setkávat i v současné době - například při četbě beletrie, publicistických textů, popularizující či odborné literatury. Jde ovšem jen o malou část historismů, které nám slovní zásoba češtiny nabízí. Tato

⁸ Tento nový význam lexému *hejtman* je reflektován teprve v publikaci *Nová slova v češtině 2 Slovník neologizmů* vydané v roce 2004.

⁹ Obsahuje na 192 tisíc slovníkových hesel, přibližně čtyřikrát více než SSČ.

skutečnost je pochopitelná, neboť ve výkladových slovnících je největší prostor věnován vysvětlení jazykových jednotek z aktivní (centrální) vrstvy lexika.

Výklad významu řidčeji užívaných slov či slovních spojení označujících s minulostí spojené reálie, poměry a jevy, který nám zde analyzované slovníky nenabízejí, samozřejmě můžeme dohledat v celé řadě dalších starších i novějších lexikografických děl, především ve slovnících diachronních – např. Gebauerově *Slovníku staročeském* (1903-1904) nebo *Malém staročeském slovníku* (1978); a etymologických – např. *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého* (1978) či *Českém etymologickém slovníku* (2001).

S největším množstvím slov, které bychom v současnosti označili za historismy, a s výkladem jejich významu či významů, se setkáváme v už skoro dvě století starém životním díle Josefa Jungmanna – ve dvojjazyčném *Slovníku česko-německém*¹⁰. Tento stav je zapříčiněn především tím, že v době, kdy Jungmann na svém slovníku pracoval, velká část těchto dnešních historismů ještě patřila do aktivní slovní zásoby, již hlavně věnoval Jungmann svou pozornost, a nikoli tím, že by snad autor považoval výklad významu tolika jazykových jednotek spadajících do pasivní vrstvy lexika za tak důležitý.

Informace o významu jednotlivých historismů samozřejmě můžeme čerpat také z encyklopedických slovníků a odborných historických příruček. Problematice zpracování slov označujících v čase pominulé jevy a skutečnosti v těchto dílech se zde však nebudeme dále podrobněji věnovat, neboť již stojí mimo oblast našeho zájmu.

---

¹⁰ Tento slovník byl ve své nejnovější edici vydán v letech 1989-1990.

8. Význam slova a jeho proměny v průběhu času

Národní jazyk a jeho slovní zásoba prodělávají podobně jako lidská společnost v průběhu staletí značné proměny. To samé se týká i lexikálního významu jednotlivých slov.

Vzhledem k tématu této práce zde budeme pozornost věnovat jevům, které se podílejí na významových změnách a tvorbě lexikálních významů, neboť, jak už jsme několikrát zmínili výše, historismy mohou být nejen slova či slovní spojení, ale také jednotlivé slovní významy pojmenovávající v současnosti již v čase pominulé reálie, poměry a jevy.

Stejně jako má své dějiny určitý národní jazyk, tak má i určité slovo vlastní historii. V dějinách určitého slova se uplatňuje celá řada motivů. Těm nejpodstatnějším z nich budeme nyní věnovat naši pozornost.

8.1 Historicky podmíněné změny ve významu izolovaného slova

V průběhu času se entita (signifié), kterou jisté slovo (signifiant) pojmenovává, mění. Proměňují se rovněž i naše znalosti, jež o takové skutečnosti máme, i to, jakým způsobem ji hodnotíme: „Některé věci zůstávají po dlouhá staletí nezměněny a zůstává zhruba nezměněno i jejich pojmenování. To platí například o atmosférických a přírodních jevech, o částech těla, o lidských vztazích, o základních vlastnostech a dějích.“ (Šmilauer, 1953, s. 41) Většina věcí se ale v průběhu dějin mění. Někdy stará věc a s tím i její pojmenování mizí ze života společnosti a na její místo nastupuje nová věc s novým jménem. Například v oblasti vojenství byly luk a kuše nahrazeny starými palnými zbraněmi, jakými byly mušketa či arkebuza, a ty pak zase další generací takových zbraní – např. samopalem a kulometem. Jindy však zůstává staré jméno, ale postupem doby se mění jeho obsah: „Srovnejme lékaře antického a našeho, dům spletený z větví a dům železobetonový atp.“ (Šmilauer, 1953, s. 42).

Pro proměnu významu jednotlivých slov je důležitým faktorem změna znalostí, které máme o skutečnosti, již označují. Ty se v průběhu doby většinou rozšiřují a zdokonalují: „Ačkoli podstata věcí zůstává, mění se názory na ni. Jak si představovali elektřinu v století XVII., XIX. a XX.; jak sluneční soustavu Ptolemaios, Koperník, jak my!“ (Šmilauer, 1953, s. 42).

Do významu slova se promítá i to, jak se v čase mění hodnocení určité věci a na základě toho i jeho citové zabarvení: „Jaký byl citový přízvuk slova jesuita v první polovině XVIII. století a např. u Havlíčka; co znamenala scholastika v době jejího rozkvětu a co u racionalistů“ (Šmilauer, 1953, s. 42).

8.2 Pojmenování s novým významem a jejich vznik

V průběhu jazykového vývoje vznikají u řady lexikálních jednotek nové významy.

„Výrazy s novým významem, sémantické neologizmy, **neosémantizmy** jsou lexikální jednotky, u kterých je rys jejich novosti spojen s jejich významem“ (Martincová, 1983, s. 84). S novými významy se můžeme setkat u jednoslovných i víceslovných lexikálních jednotek.

Neosémantizmy, sémantické neologizmy jako strukturní typ nových slov vymezujeme jako výrazy s novým významem, jako spojení již existující staré formy s novým významem (viz Martincová, 1983). Tento proces je typickým případem přenášení, posouvání významu, a proto toto tvoření neologizmů můžeme označit jako sémantické (viz Horecký, 1986).

V řadě případů jsou v průběhu jazykového vývoje i pod vlivem mimojazykové reality vytlačována stará významová užití určitých výrazů z aktivního užívání, ta se stávají součástí pasivní vrstvy lexika, nebo postupem času z jazyka vypadávají. Časem zastarávají i jednotlivé lexikalizované sémantické neologizmy některého období, i ony přecházejí do pasivní vrstvy slovní zásoby a jsou nahrazovány neosémantizmy příslušné doby. Původní sémantické neologizmy tedy postupem doby zastarávají a v mnoha případech se stávají historismy.

„Motivy vzniku neosémantizmů mohou být různé: potřeba pojmenovat nový předmět, jev (označit nový denotát), snaha o výstižnější označení (hledání obraznosti, asociativnosti výrazu) apod. Obecně lze říci, že neosémantismus je takovým projevem jazykové kreativity (v širokém smyslu), kterému se dostává systémové relevantnosti (na rozdíl od kontextových, aktualizovaných významových přenosů); lze jej považovat za dílčí projev jazykové ekonomie, protože se nerozšiřuje početně repertoár

forem (slov), ale stávající formy nabývají nové sémantické možnosti“ (Rangelova, 2005, s. 159 a 160).

Neosémantizace je proces inovace a obměny významové složky lexikálních jednotek a „zahrnuje různorodé dílčí procesy vedoucí ke spojení existující formy s novým významem, případně k modifikaci významu stávajícího“ (Rangelova, 2005, s. 160).

Vznikem dalšího významu vzniká vlastně jedna nebo více nových lexíí (významových užití) „jako elementární bilaterální jednotka, která se usouvztažňuje s existující nadřazenou formálně-významovou jednotkou – lexémem, a to pro lexikální jednotku (lexém) obvykle znamená složitější sémantickou strukturu, tj. širší sémantické spektrum, popř. to může vést ke vzniku homonymních dvojic“ (Rangelova, 2005, s. 160).

Neosémantizmy vznikají nejčastěji jako důsledek procesů sémantického vývoje. Mezi tyto procesy patří především sémantická derivace jako pojmenovací postup, tedy sémantické tvoření (viz Dokulil, 1962) a sémaziologicko-onomaziologická derivace (viz Filipec – Čermák, 1985). Výsledkem uvedených procesů jsou pojmenování motivovaná a tvořená sémanticky: „Způsob tvoření nových pojmenování, který záleží v tom, že jeden význam (sémantické centrum lexikální jednotky) motivuje význam druhý, lze charakterizovat jako sémantické tvoření slov; při něm nedochází k novému slovotvornému zformování“ (Martincová, 1983, s. 84).

Mezi těmito procesy mají centrální postavení **významové přenosy** - **metafora** a **metonymie** (srov. Rangelova, 2005).

„Sémantická derivace zahrnuje i sémantické obměny, modifikace obsahové stránky lexikální jednotky, tj. sémantický vývoj probíhá v rámci jednoho pojmového obsahu“ (Rangelova, 2005, s. 161). Sem spadají **významové posuny** – **generalizace** (rozšiřování) a **konkretizace** (zužování) významu, které jsou založeny na modifikaci výchozího významu, při které dochází k vypouštění či přidávání specifikačních sémů (minimálních významových distinktivních rysů, díky nimž jsme schopni odlišit jeden lexém od druhého) a na základě toho k tvoření relativně vymezeného nového významu, který ale stojí stále v rámci téhož pojmového obsahu.

Jak významové přenosy, tak i významové posuny jsou procesy dané souvislostí věcnou a představovou, v jejichž případech se oproti historicky

podmíněným změnám ve významu slova, kdy se významové jádro nemění, se toto jádro mění, neboť při nich dochází k „přesunu, resp. přenesení do jiných prostředí“ (Šmilauer, 1953, s. 42).

„Společným rysem významových posunů a významových přenosů je sémantická motivovanost nového významu (vztah podmiňování a vyplývání, který se projevuje v oblasti lexikální sémantiky). Nový význam slova je podmíněn významem jiným, je jím vysvětlitelný“ (Rangelova, 2005, s. 161).

8.3 Významové přenosy

Jak už jsme uvedli, mezi neosémantizačními procesy mají hlavní roli **významové přenosy**, a to především **metafora** a **metonymie**. V obou případech jde o procesy sémaziologicko-onomaziologické, kdy o přenášení významu hovoříme při sémaziologickém pohledu na věc, kdežto při pohledu onomaziologickém hovoříme o přenášení pojmenování (srov. Rangelova, 2005, s. 162).

8.3.1 Metafora

Metaforu lze obecně charakterizovat jako proces spočívající v pojmenování substance podle podobnosti s jinou substancí, přičemž se podobnost pokládá za základní významový vztah (srov. Filipec – Čermák, 1985). „Metafora je přenesení slova na představu, která je původní představě něčím podobná. Nejde tedy o představy z přímého sousedství, nýbrž o představy ze sféry zcela odlišné“ (Šmilauer, 1953, s. 55). I na základě tohoto procesu se v průběhu jazykového vývoje vytvořily takové významy některých lexémů, které dnes hodnotíme jako historismy.

Jako příklad nám může posloužit slovo *hmoždíř*. Tento lexém nemá totiž pouze svůj původní význam <nádoba sloužící k roztloukání koření>, ale také <dělo, které se svým tvarem podobá hmoždíři>. Tento význam vznikl právě přenosem významu na základě podobnosti. Podobně je tomu i v případě slova *píšťala*, kdy na základě podobnosti tohoto hudebního nástroje s typem středověkého děla s dlouhou tenkou hlavní vznikl na konci středověku nový význam uvedeného slova, který pojmenovává právě tento typ staré palné zbraně. Dalším příkladem nám může být slovo *jablko*, které

při užití ve spojení *královské jablko* nechápeme jako <plod jabloně>, ale jako <plodu jabloně podobný odznak panovnické moci>.

8.3.II Metonymie

Metonymie spočívá v pojmové souvislosti, soumeznosti, tedy v pojmenování substance podle vnitřní souvislosti, sounáležitosti, soumeznosti jejích znaků s jinou substancí, s jejími znaky (srov. Filipec – Čermák, 1985). Metonymie je tedy takovým typem významového přenosu, který vzniká přenesením významu na základě věcné (vnitřní) souvislosti a kdy jde „o přesun do významového okolí představy“ (Šmilauer, 1953, s. 42). „Na rozdíl od metafory si metonymie v podstatě vždy uchovává primární význam přenášeného pojmenování, pouze ho zasouvá do pozadí“ (Hladká, 2001, s. 98).

Jako příklad dnes již historického lexikálního významu vzniklého tímto typem významového přenosu můžeme uvést případ jednoho z významů slova *nomenklatura*. Tento lexém ve svém původním významu označuje určitý seznam funkcí, lidí zaměstnávaných podle tohoto seznamu. V období socialismu ale následkem metonymického přenášení došlo ke vzniku jeho nového významu <pracovníci podléhající schválení stranickými orgány KSČ pro výkon určité funkce nebo pracovního zařazení podle nomenklatury>. Po roce 1989 se však tento nedávný neosémantismus dostal velmi rychle do pasivní vrstvy lexika, přestal být aktivně užíván, a proto jej i přes jeho nepřilíživé stáří lze oprávněně řadit mezi historismy.

8.4 Významové posuny

Na základě významových posunů vzniklé neosémantizmy se začleňují do stávajícího významového spektra lexikální jednotky na základě vztahu polysémie. Jejich existence tedy vede k vzniku složitější sémantické struktury lexikální jednotky, kdy nové významy zůstávají v rámci jednoho pojmového obsahu (srov. Rangelova, 2005). Hlavními a nejproduktivnějšími procesy jsou v této oblasti **specializace** a **generalizace** lexikálního významu. V určitých případech může být odlišení významových posunů od přenesených významů slov obtížné, neboť se někdy přenosy mohou jevit jako generalizace významu (viz Rangelova, 2005).

8.4.I Specializace významu

Specializace (zužování, konkretizace) významu je takovým procesem, v jehož průběhu dochází k zúžení rozsahu významu, které je doprovázeno rozšířením jeho obsahu, dochází k přidávání specifikačních sémů. „Úžení je způsobováno tím, že z jistých historických, politických, zeměpisných a dalších poměrů, v jednotlivých oborech nebo skupinách lidí nabývají obecná slova užšího a přesnějšího významu. V průběhu tohoto procesu pak může starší a obecnější význam zůstat v užívání, nebo se ztratit, jako tomu je například u slova *chrám*, které dnes chápeme už jen ve významu kostel a ne už budova jako taková“ (Šmilauer, 1953, s. 42).

Ve stejném jazyce může vedle sebe existovat několik souběžných zúžení významu, které způsobuje vznik polysémie. Jako příklad takového jevu u lexému s významem historickým můžeme uvést případ slova *ohrada* – které při použití v různých kontextech můžeme chápat v historickém významu rytířského kolbiště, ohrazeného prostoru pro dobytek či jako část obory (viz Šmilauer, 1953).

8.4.II Generalizace významu

Generalizace (rozšiřování, zobecňování) významu je procesem, který je opakem významové specializace. Dochází při ní ke zvětšení významového rozsahu, při němž jsou vypouštěny dílčí konkrétnější sémy, a následkem toho k rozšíření řady předmětů a jevů, k jejichž označení můžeme jazykového výrazu použít na základě jeho významových rysů. Například slovo *limonáda* rozšířilo svůj význam z původního označení pro nápoj z citrónové šťávy na nápoj z ovocné šťávy, a ztratilo tak významový rys specifikující typ ovoce.

S důsledkem tohoto jevu se rovněž můžeme setkat u slov s významem historické skutečnosti. Jako příklad můžeme uvést slovo *kolbiště*, které postupem doby rozšířilo svůj význam z prostoru, kde se ve středověku konala rytířská turnajová klání, na místo konání nějakého sportovního utkání, zápasu.

9. Problematika polysémie u slov s významem historické reálie

Jak už jsme několikrát uvedli, historismy mohou být nejen slova či slovní spojení, ale také jednotlivé slovní významy pojmenovávající v současnosti již v čase pominulé reálie, poměry a jevy. Z toho tedy vyplývá, že v případě polysémního slova (hyperlexému) může být historismem jeden či více z jeho významů, v němž takový lexém v dnešní době vnímáme jako pojmenovávající historickou skutečnost.

Pod pojmem **polysémie** (víceznačnost) rozumíme existenci více než jednoho významu pro jednu lexikální formu. To znamená, že jedné formě odpovídá několik obsahů. U polysémních slov je důležitá vzájemná souvislost mezi jednotlivými významy, která je odlišuje od homonym. Významy polysémního slova tvoří sémantickou jednotu, neboť je spojuje jejich sémantické jádro, centrální význam. V sémantické struktuře slova jsou jednotlivé významy hierarchicky uspořádány. „Pokud přihlížíme ke všem významovým odstínům, je většina slov mnohoznačných. V praxi však pokládáme za mnohoznačná jen taková slova, která mají výrazně odlišené významové skupiny“ (Šmilauer, 1953, s. 20).

Při užití mnohoznačných slov v určitých kontextech je reflektován ten význam slova, který je pro užití v tom kterém kontextu relevantní. Jednotlivá významová užití hyperlexému mají zřetelnou sémantickou a genetickou souvislost, a jsou tedy od sebe vzájemně odvoditelná.

Ačkoliv se v lexikálním systému češtiny polysémie týká téměř 80% z tisíce nejfrekventovanějších slov (viz Hladká, 2001), celkově v našem jazyce převládají slova jednovýznamová (monosémní).

Polysémie vzniká dvěma způsoby. Za prvé **lexikalizací kontextových významových posunů**. Pod tímto pojmem rozumíme procesy, při nichž na základě užití slova v novém, pro něj neobvyklém kontextu získává toto slovo nový význam, který se stává další složkou jeho významové stránky, lexikalizuje se. Mezi tyto kontextové významové posuny řadíme i výše uvedenou specializaci a generalizaci významu. Za druhé pak tvorbou **přenesených pojmenování**, jimž jsme se také již věnovali výše.

Polysémních výrazů, z jejichž významového spektra můžeme vydělit význam historické skutečnosti, existuje v našem jazyce nemalé množství. Setkáváme se mezi nimi jak s případy, kdy polysémní slovo zahrnuje jen

jeden význam s dějinami spojeného jevu (např. *hmoždíř*, *husita*, *kláda*, *kolo*, *křížák*, *milicionář*, *petarda*, *píšťala*), tak i takovými polysémními jednotkami, jež obsahují více takovýchto významů (např. *cep*, *hejtman*, *legionář*, *skřípec*).

10. Problematika revitalizace zastaralých slov

„Zastaralá slova (v našem případě budeme věnovat pozornost především historismům – pozn.aut.) se za určitých podmínek mohou stát slovy živými“ (Hauser, 1980, s. 43). Za jisté situace se taková pojmenování mohou znovu stát součástí centrální (aktivní) vrstvy lexika, ačkoliv z ní v minulosti již byla jednou vytlačena v průběhu procesu vývoje společnosti a národního jazyka.

Revitalizace je ve své podstatě procesem, který má povahu takového **funkčního přehodnocení** (srov. Rangelova, 2005) již existujícího výrazu, v jehož průběhu vznikají nové významy (sémantické neologismy): „Revitalizace slova s novým významem je proces, při kterém dochází k aktivizaci už existujícího slova, které bylo z různých důvodů po nějakou dobu méně (nebo vůbec – pozn. aut.) užívané, přičemž v souvislosti s novými vlastnostmi denotátů, nabývají výrazy nový obsah. Tento proces má jen okrajové a zdá se i časově omezené působení“ (Rangelova, 2005, s. 176).

Pod pojmem revitalizace zastaralých slov tedy v podstatě rozumíme stav, kdy do života společnosti vstupuje takový objekt reality, který je označován lexémem, jenž se z důvodu zániku věci či skutečnosti, která byla v minulosti tímto výrazem označována, stal součástí periferní (pasivní) vrstvy lexika a následkem výše uvedených změn přešel do vrstvy centrální. Takové lexémy, které mohou projít revitalizačním procesem „představují potenciální pramen rozšiřování slovní zásoby“ (Hauser, 1980, s. 43).

Z historie vývoje našeho národního jazyka známe několik období, kdy k návratu slov do aktivního slovníku jeho uživatelů došlo ve významnějším měřítku.

V době národního obrození docházelo záměrně k oživení v tehdejší době už neužívané části staré slovní zásoby. „Programově propagoval tento způsob zvláště Josef Dobrovský, který mu dával přednost před novotvořením. Obecně se soudí, nemáme ovšem celý proces dokumentačně doložen, že v té době bylo obnoveno množství starých slov“ (Hauser, 1980, s. 43).

V první polovině dvacátého století byla slova z pasivní vrstvy lexika revitalizována v daleko menší míře. Byly oživovány především ty historismy, „jichž mohlo být užito pro označení nové věci původní věci nějak podobné“

(Hauser, 1980, s. 43). Revitalizací v této době prošla řada pojmenování z oblasti vojenství, kde byly pro označení některých moderních zbraní použity názvy, které původně označovaly středověké palné zbraně používané v 15. století husity: např. *samopal*, *houfnice* či *tarasnice*.

Jakýmsi zlatým obdobím revitalizace zastaralých slov se ale stala devadesátá léta 20. století. Po roce 1989 totiž v souvislosti se změnou dosavadního státněpolitického uspořádání našeho státu a s ní související transformací společnosti ze socialistické na kapitalistickou začala být opět aktivně využívána celá řada lexémů, které byly v předcházejícím období vytlačeny z aktivního užívání a byly našimi jazykovědci hodnoceny jako historismy související s kapitalistickou epochou.

Jako příklad takového hodnocení můžeme uvést zařazení některých slov, která dnes již nechápeme pouze jako slova s významem historickým, mezi historismy v *Nauce o slovní zásobě* Přemysla Hausera (1980).

Jedním z hledisek pro přesnější identifikaci a specifikaci jednotlivých historismů a pro jejich přehlednější třídění zde pro Hausera je hledisko společensko-politické: „Společensko-politickými historismy jsou názvy související s určitou společenskou epochou: s feudalismem a s kapitalismem“ (Hauser, 1980, s. 43).

Existence takového hodnotícího hlediska může z pohledu dnešní doby vypadat jako výrazně ovlivněná dobou vzniku publikace, jejíž je součástí. I přes možné výtky se ale budeme držet názoru, že má svou platnost. A to nejen pro Hauserem uváděné období feudalismu - které je bez ohledu na to, s jakým politickým stanoviskem k němu přistupujeme, už zcela evidentně pominulou dobou – ale pro toto pojetí i socialismu, který se stal již z pohledu našich dějin historickým obdobím, zatímco Hauserem uvedený kapitalismus se v našich podmínkách po roce 1989 revitalizoval jakožto typ společensko-ekonomického zřízení a s ním i celá řada výrazů, které byly mezi lety 1948–1989 označovány jako historismy.

Vždyť současná česká „kapitalistická“ společnost vnímá éru socialismu, fakta s ní spojená i řadu pojmenování souvisejících s touto epizodou našich dějin jako něco již velmi dávno zaniklého, ačkoliv od jejího ukončení uplynulo jen něco málo přes jedno desetiletí.

Na druhé straně je však uživateli jazyka běžně používáno mnoho pojmenování, která byla v době existence socialistického Československa součástí periferní vrstvy v lexiku, ať již šlo o historismy anebo slova a slovní spojení, která se k nim stylisticky velmi přibližovala.

Zatímco je tedy v *Nauce o slovní zásobě* např. pojem *rathaus* – označující radnici nejen jako budovu, ale i jako funkční správní úřad – uváděn jako ukázkový příklad historismu, tak naproti tomu realita současného života společnosti v České republice nás opravňuje k tomu, abychom uvedený lexém kvalifikovali jako archaismus a naopak abychom do kategorie historismů zařadili slova, významy či slovní spojení běžně užívaná ještě před relativně nedávnou dobou, jakými jsou např.: *agitátor roty*, *Brigáda socialistické práce*, *jiskra*, *milicionář*, *Místní národní výbor*, *pětiletka*, *pionýr*, *svazák*, *úderka*, *Veřejná bezpečnost*, *záhumenek* atp. Stejným způsobem musíme hodnotit i celou řadu zkratk a zkratkových slov, která byla také pevnou složkou slovní zásoby příslušného období, např.: *agitprop*, *ČSSM*, *JZD*, *kolchoz*, *KÚNZ*, *politruk*, *ROH*, *RVHP*, *SSM*, *Svazarm* aj. Mezi historismy spojenými s epochou kapitalismu se v uvedené publikaci objevuje i takový výraz, jakým je *exekutor* – tedy slovo dnes naprosto běžně užívané ve stejném významu jako v čase před únorovým převratem v roce 1948.

Na příkladu Hauserem do kategorie historismů zařazeného názvu sociálního a ekonomického postavení *továrník* si lze velmi konkrétně demonstrovat, jak se měnilo v jednotlivých obdobích dějin vnímání významu určitého lexému. Zatímco tedy od druhé poloviny 19. století do roku 1948 bylo toto slovo zcela běžně užívané jako označení pro majitele nějaké továrny, závodu či podniku, v období existence československého znárodněného, centrálně řízeného socialistického hospodářství je bylo možné zcela oprávněně zařadit mezi historismy, protože pojmenovávalo takovou společenskou a hospodářskou pozici, již v té době nemohla žádná osoba dosáhnout. Po znovuzavedení kapitalistického modelu ekonomiky v Československu po sametové revoluci jeho význam postupem času opět nabyl na aktuálnosti a prodělal proces revitalizace, neboť se znovu začala tvořit společenská vrstva, jejíž členy bylo možné takto nazvat. Protože se ale místo tohoto pojmenování ujaly při běžném používání jiné výrazy (např. *podnikatel* či prostě jen *majitel továrny*) se stejným významem, můžeme tedy

v současnosti lexém *továrník* zařadit do kategorie slov archaických nebo řídce se vyskytujících.

Příklady revitalizace některých slov po r. 1989, která byla na základě reality života naší společnosti v předcházejícím dějinném období hodnocena jako označující v čase již pominulé skutečnosti, nám poskytují rovněž lexikografická díla. Například centrální význam slova *žebrák* je ve SSČ (1978) sice vysvětlen stejně jako je tomu ve vydání SSČ z roku 2005, avšak s tím rozdílem, že je k němu připojena poznámka *u nás dř.* (dříve – pozn.aut.), čímž je potenciálnímu uživateli slovníku vysvětleno, že s člověkem, který by se dal tímto slovem označit, se nelze v ČSSR setkat. Po roce 1989 však musela být taková poznámka z nově tvořených výkladových slovníků vypuštěna, protože neodpovídala reálnému stavu naší společnosti.

Jako další příklady revitalizovaných slov, která jsou v současné době opět aktivně užívána, můžeme ještě uvést substantiva *hejtman*, *lustrace*, *magistrát*, *policie* či *přednosta* (srov. Rangelova, 2005).

Jak už z výše uvedeného vyplývá, proces revitalizace lexémů není nijak významně produktivní, neboť jím v průběhu jazykového vývoje prochází jen velmi malá část lexikálních jednotek. I přesto jde však z jazykovědného hlediska o velmi zajímavý jev, který nám názorně ukazuje, jak se národní jazyk proměňuje pod vlivem změn mimojazykové reality.

11. Jazyk literárních děl Zikmunda Wintra

Ještě předtím, než se budeme věnovat historismům objevujícím se ve Wintrových dílech a jejich analýze, zaměříme svou pozornost k autorskému jazyku jejich tvůrce.

Zikmund Winter byl mezi autory historické beletrie konce 19. a počátku 20. století výjimečnou postavou. Od svých kolegů se odlišoval v řadě ohledů. Ačkoliv byl podobně jako někteří z nich (např. Alois Jirásek) vystudovaným historikem, přesto se jejich měřítku vymykal, a to především tím, jakou váhu přikládal tomu, aby jeho literární díla byla postavena na reálném základě historických faktů získaných pečlivým studiem odborné literatury i archivních pramenných materiálů. To ostatně uznával i sám tehdy nejpopulárnější historický beletrista Alois Jirásek, který „cítil potřebu se jednou omluvit, že jeho práce nejsou podloženy pramenným studiem jako Wintrovy. Když koncem osmdesátých let (19. století – pozn. aut.) připravoval svoje sebrané spisy, bránil se možným výtkám z přemíry „romantiky“. Do zápisníku si v této souvislosti zapsal, že pracoval na venkově a že „nebylo těch (kulturněhistorických – pozn. aut.) studií Wintrových“ (Janáčková, 1987, s. 23).

Winter chtěl podobně jako jeho konkurenti vytvořit ve svých dílech pokud možno co nejplastičtější obraz života v minulosti a k tomu využíval všeho, čemu jej naučila praxe historické práce. Na rozdíl od většiny literárních tvůrců jeho generace se tedy nespokojoval s pouhým zasazením svých příběhů do dějinných kulis a snažil se čtenářům přiblížit život v minulosti po všech stránkách – hmotné, sociální, kulturní, ale také po jazykové. Proto se v jeho literárních počinech objevuje oproti ostatním tehdejšími prózám s historickými náměty neobvykle značné množství historismů i mnoho archaických slovních tvarů a syntaktických konstrukcí češtiny období 16. a 17. století, které bylo pro Wintra stěžejní oblastí jeho badatelského zájmu. Uvedené jazykové prostředky Zikmund Winter čerpal především při studiu archivních materiálů a poté je podle potřeby zakomponovával do individuálních jazykových projevů svých literárních hrdinů i do vlastního autorského vyprávění. Souhrnně lze konstatovat, že

dobové zbarvení jazyka děl Zikmunda Wintra vcelku odpovídá jazykové situaci v českých zemích na konci 16. a v 17. století (viz Kvítková, 1976).

Při hodnocení literárního díla Zikmunda Wintra byla častokrát zdůrazňována osobitost, pestrost a expresivita literárního jazyka tohoto autora, a to ještě za jeho života: „Wintrův barvitý jazyk, při němž si přijde na své i filolog, byl opakovaně chválen; je zábavný, bohužel téměř nepřeložitelný. Práce s citacemi z pramenů se jevila jako zvlášť vděčná pro laiky, jimž je četba listinných materiálů nedostupná, a inspirující pro popularizující popis minulosti“ (Janáčková, 1987, s. 23).

Poznání starého jazyka bylo pro Wintra nejen faktickou nutností, s níž se musel jako autor historické prózy a kulturní historik vyrovnávat, ale stará čeština se pro něj stala i předmětem čistě jazykovědného zájmu. O tom například svědčí jeho pojednání o měšťanských jménech v práci *Kulturní obraz českých měst* nebo zajímavý článek *Nekulturní list z historie*, který spisovatel zařadil pod bližším určením *Studie o lidské nezdvořilosti* do souboru *Povídek a obrázků historických*.

„Význam jazykového materiálu, který Winter našel v archívech, docenil ostatně i Jan Gebauer, když pojal do svého *Slovníku staročeského* jako prameny Wintrovy spisy *Kulturní obraz českých měst* a *Život církevní v Čechách*, podobně také František Oberpfalcer (Jílek), jenž uvedl mnohé doklady z II. dílu *Kulturního obrazu českých měst* ve své práci *Jazyk knih černých, jinak smolných*“ (Kvítková, 1976, s. 61).

12. Archaismy v díle Zikmunda Wintra

Archaismy spolu s historismy, jak už bylo výše uvedeno, jsou pro jazyk Wintrových děl velmi příznačné a způsob, jakým jich autor užívá je typický a specifický do té míry, že nám umožňuje rozpoznat text pocházející z Wintrova pera od textů jiných jeho současníků – spisovatelů, aniž bychom věděli, že jeho tvůrcem je právě sám Winter.

Abychom v této práci mohli vytvořit vskutku komplexní obraz toho, jakým způsobem s těmito jazykovými prostředky Winter pracoval, musíme naši pozornost ještě předtím, než se zaměříme na historismy (které jsou z hlediska tématu, jemuž je naše pojednání věnováno, pro nás primární) věnovat archaismům, s nimiž se v jeho díle setkáváme.

Zde budeme především vycházet z výsledků rozboru jazyka některých Wintrových děl¹¹, které publikovala Naděžda Kvítková ve svém článku *Archaismy v díle Zikmunda Wintra* (1976), a v menší míře rovněž z vlastních poznatků získaných při analýze užití historismů ve Wintrových beletristických počinech.

Podobně jako v dalších prózách z konce 19. a začátku 20. století se i ve Wintrových literárních dílech můžeme setkat se dvěma typy archaismů, o kterých už jsme se zmiňovali v jedné z předešlých částí této práce věnované charakteristice archaismu jako jazykového jevu.

Tím prvním jsou „běžné prostředky literárního jazyka na konci 19. století, i když ve své době poněkud zastaralé, kterých užívali také jiní autoři jak v pracích s historickými náměty, tak v próze ze současného života“ (Kvítková, 1976, s. 62). Sem například můžeme zařadit příklonné částice: -t', -tě (např. *byltě, dámt*), různé tvary předminulého času a řadu dalších jevů především z oblasti skladby. Tomuto typu archaismů však nebudeme dále věnovat náš zájem, neboť není pro Wintrův jazyk ničím specifickým. Pozornost si naopak zasluhuje typ druhý – archaismy, jimiž Winter záměrně vytvářel dobový kolorit díla. „Všechny rovnoměrně prostupují celý text povídek i románu a jsou součástí jak jazykových projevů jednotlivých osob, tak autorského vyprávění“ (Kvítková, 1976, s. 62).

---

¹¹ Románu *Mistr Kampanus* a povídek *Bezbožnice*, *Člověk zmařený*, *Dvě košile*, *Krátký jeho svět*, *Panečnice*, *Pro čest řemesla*, *Proti pánům*, *Rozina sebranec* a *Vlašský král a česká švadlí*.

Hlavním pramenem, z kterého Winter čerpal své poznatky o staré češtině byly přímé archivní dokumenty, především tzv. černé neboli smolné knihy. Závislost na těchto knihách je výrazná do té míry, že Winter z nich přebíral nejen prvky hovorového jazyka, ale i některé specifické písařské hláskové archaismy. „Většina dobových slov, jež Winter ve svých pracích užil, je doložena také v Jungmannově slovníku a ta, která Jungmannův slovník neobsahuje, jako jsou zejména nadávky a slova cizího původu, až na malé výjimky nepochybně patřila do slovní zásoby 16. a 17. století“ (Kvítková, 1976, s. 74).

Archaismy Wintrovi sloužily nejen pro vytvoření dobového koloritu, ale zároveň mu byly i prostředkem, jímž dodával svým textům výrazné estetické kvality: „Je to tím, že Winter volil často slova se silnou inherentní expresivitou nebo užíval spojení, jež jsou pro uživatele nové češtiny nezvyklá, někdy až překvapující. Komičnost a tragičnost situací je tak jazykovými prostředky podtrhávána a umocňována“ (Kvítková, 1976, s. 75).

Na rozdíl od dalšího již zmiňovaného velkého tvůrce české historické prózy poslední čtvrtiny 19. a prvních desetiletí 20. století, Aloise Jirásky, který používal archaismy jen pokud to bylo nezbytné pro vytvoření dobové atmosféry, „se Winter ve svém zaujetí pro starou češtinu nedal spoutat touto nutností“ (Kvítková, 1976, s. 75).

V textech Wintrových děl se proto setkáváme s velmi značným počtem archaismů. Velká část z nich je původu domácího, avšak nemalou skupinu tvoří i slova přejatá z jazyků cizích či vytvořená z cizojazyčného základu. V tomto ohledu jsou nejpočetnější lexémy německého (např. *calta*, *halže*, *krumplování*, *kuchlmistr*, *loch*, *mantlík*, *pinta*, *rathaus*, *rynk*, *šenkéř*, *štok*) a latinského (např. *beryllum*, *registra*, *syllabikář*) původu. Zastoupena jsou ale i slova svým původem francouzská (např. *ložument*) a italská (např. *barbýř*, *facalit*). Identifikovat zde můžeme i slova pocházející z orientálních jazyků (např. *kaftan*).

Většina Wintrem použitých archaismů byla součástí běžného dobového úzu, ale v některých anomálních případech jde o slova, která bychom mohli označit jako individuální varianty určitého lexému. Máme nyní na mysli především písařské varianty některých slov, které Winter našel při studiu archivních pramenů a využíval je především pro ozvláštňení jazyka svých

děl (srov. Kvítková, 1976, též Janáčková, 1987). Jako příklad takových individuálních variant můžeme uvést např. slova *pinvice* a *kalihoty* (viz Kvítková, 1976).

Celá řada slov, která dnes lze z hlediska dobového hodnotit jako archaická, však za Wintrova života ještě byla součástí centrální (aktivní) vrstvy lexika a na jazykovou periferii se dostala až následkem společenského a jazykového vývoje ve 20. století. Jako příklady takových lexémů můžeme uvést např. výrazy *infanterista*, *konšel*, *lejtnant*, *mantlík*, *oficír*, *rathaus*, *rynk*, *štok* či *trdlo*.

V následující části naší rigorózní práce se budeme věnovat jednotlivým typologickým skupinám archaismů, s nimiž se můžeme v díle Zikmunda Wintra setkat.

12.1 Hláskové archaismy

„Zatímco u Jiráska jsou hláskové archaismy úplně ojedinělé, Winter, veden zálibou v starém jazyce, užil jich v celé řadě případů“ (Kvítková, 1976, s. 62).

Ze samohláskových jevů Winter používal některé nepřehlasované tvary příznačné pro češtinu 16. století, kdy se ještě běžně užívaly nepřehlasované podoby adjektiv vytvořených z l-ových participií a kdy bylo možné se setkat ještě „s nepřehlasovanými podobami nejen tam, kde je -a- náležité, ale i v případech, kam se dostalo analogií“ (Kvítková, 1976, s. 62). Z případů tvarů l-ového participia a z něj vytvořených adjektiv jde např. o tvary *osiřala*, *ohořalý*, *opršalý* a *vyhořalý*. Z jevů vzniklých na základě analogie se základovým slovem pak např. o adjektivum *Caletná* v místním názvu *Caletná ulice* a tvar jména Kampanova malého syna *Janíček*.

Substantiva *stolček* a *domček* jsou zde použita ve starších tvarech bez vkladného -e- (*stoleček*, *domeček*) podobně jako l-ové participium *všel*.

U substantiva *škralúp* a v rozkaze *ať stúpá* se zase vyskytuje staré *ú* zaniklé už od konce 14. století, které se změnilo v diftong *ou*. Můžeme se s ním zde setkat i ve vlastním jméně *Matúš* a v názvu města Louny ve slovním spojení *město Lúno*. „Toto *ú* se sice ještě někdy vyskytuje v památkách kolem r. 1600 a je doloženo také ve smolných knihách, ale rozhodně nejde o zápisy skutečného hovorového úzu, nýbrž o písarské

archaismy. Pouze u vlastních jmen je pravděpodobné, že stará výslovnost přetrvala déle, zejména u biblického jména Matúš" (Kvítková, 1976, s. 63). Velmi podobné to je v případě diftongu *uo*, který Winter využil u substantiva ve spojení *pro Pána Buoha prosil* a ještě u vlastního jména ve spojení *v Nuoslech*.

Ve shodě s dobovým územ Winter pracoval s tvary podstatných jmen s téžeslabičným *-aj-*: např. genitiv plurálu *vajcí*, slovesné tvary *vítaj*, *vítajte*; tvary s různoslabičným *-aj-*: např. dativ singuláru *k prodaji*.

Za znak dobového jazyka můžeme považovat také nezúžené *-é-*, s nímž se lze setkat např. u původem německých substantiv *šenkéř*, *šenkéřka*, *pranéř*, a naopak i tvary, které zúžení prodělaly. např. *líkař*, *týměř* či *dvíře*.

Ze souhláskových jevů se můžeme setkat u odvozených jmen s příponami se skupinou *dl*, v níž je většinou jedna z hlásek sekundárně přisunuta: např. *křtitedlné*, *mstitedlný*, *mučedlník*, *potutedlný*, *s učedlníky*, *zповědlnice*.

Dále Winter často používal velmi staré varianty slova *žebřík* – *řebřík* nebo tvaru vzniklého přesmyknutím ve slově *pivnice* – *pinvice*, které je doloženo také ve smolných knihách (viz Kvítková, 1976). V textu románu *Mistr Kampanus* se objevuje i neobvyklá hlásková varianta slova *tratořiště* – *tratořiště*.

U slov cizího původu je pak jejich hlásková podoba častokrát velmi blízká jazyku, ze kterého se dostala do češtiny: např. *beryllum*, *kalihoty*, *registra* či *syllabikář*.

12.2 Lexikální archaismy

Do této kategorie spadá největší množství Wintrem užitých archaismů, neboť jde spolu s historismy o jazykové prostředky nejvíce napomáhající k vytvoření věrné dobové atmosféry. Jde o takové výrazy, které mají v současné češtině synonyma představovaná slovy nepřibuznými.

Největší část lexikálních historismů ve Wintrově díle je reprezentována substantivy, mezi nimiž můžeme rozlišit několik základních významových okruhů.

Tím prvním jsou názvy spojené s městským životem, pojmenování míst, budov a jejich částí a pojmenování různých zařízení. Např. *hostěnice* <pokoj pro hosty>, *kotec* <stánek>, *pivnice* nebo také *loch* <sklep>, *rathaus* <radnice>, *rynk* <náměstí>. Dále lze do tohoto okruhu zařadit ještě Wintrem použitá pojmenování *lozument* či *ložument* <noclehárna>.

Druhý okruh je tvořen názvy různých částí oděvu a jeho různých doplňků, které náš autor využíval při popisu osob. Jsou to *čuba* nebo *šuba* <kožich>, *facalit* <šátek>, *fěrtoch* <zástěra> - Winter užívá i deminutivních forem tohoto výrazu *fěrtoušek* a *fěrtušek*, *francle* <třásně>, několik označení pro mužské kalhoty: *hace*, *ksásy*, *halže* nebo *holspant* <náhrdelník>, *kaftan* <dlouhý kabát>, *mantlík* <plášťik>, *pasoman* <prýmek>, *pinta* <stuha> a *šlojiř* <závoj>. Do tohoto okruhu spadají i pojmenování látek, z nichž byly oděvy zhotovovány: *felba* <druh sametu>, *tykyta* <taft>, *zlatohlav* <brokát> a *stříbrohlav* <látka utkaná ze stříbrných nití, stejně jako zlatohlav ze zlatých>.

Třetím okruhem lexikálních archaismů jsou názvy nábytku a bytových zařízení: *koltra* a *koltryna* <záclona>, *nístěj* <pec>, *rohatina* a *šrák* <věšák>, *štok* <pracovní stůl>; i názvy nádobí a náradí: *okříin* <mísa>, *puštička* <nádobka>, *říčice* <síto>, *trdlo* <palice>, *třepačka* <plácačka>, *tůna* <džber>.

Čtvrtým okruhem jsou dobové názvy jídel: *jícha* <kaše, polévka, omáčka> *měchurka* <koláček> a několik pojmenování pro placku či vdolek - *calta*, *caltička*.

Do pátého, velmi obsáhlého okruhu lexikálních archaismů nacházejících se v analyzovaných Wintrových dílech spadají pojmenování vykonavatelů zaměstnání a úřadů, která slouží k ilustraci městského života na počátku novověku. Sem patří jak názvy pro obchodníky a řemeslníky: *apotečník* <lékárník>; *barbýř*, *barvíř*, *bradyř* a *lazebník* (vše pojmenování pro holiče a kadeřníka); *zlatotepec*, tak jiných pracovníků: např. *mestkomín* <kominík>, *kuchlmistr* <kuchař>, *preceptor* <domácí učitel>; nebo pojmenování hudebníků: *hudec*, *kejdař* <dudák> a *pískač*. Setkáváme se zde i se starým označením pro radní - *konšelé*.

Šestým z významových okruhů jsou již neužívaná označení vojáků, jejich hodností a vůbec pojmenování související s bojem, s nimiž se mnohokrát u Wintra setkáváme při popisu válečných událostí. Jsou to např.

fendrych <praporčík>, *infanterista* a *knecht* <pěšák>, *helm* a *šturmhaub* <přílba>, *kaprál* <desátník>, *lejtnant* <poručík>, *lermo* <poplach>, *lermplac* <prostor, kde se shromažďuje vojsko v případě vyhlášení poplachu>; *oficír* <důstojník>, *soldát* <voják>, *talafous* <vyzvědač>, *vachmajstr* <strážmistr>.

Zajímavý je sedmý okruh lexikálních archaismů obsahující dobové přezdívky a nadávky, „které nepochybně zaujaly Wintra svou expresivitou“ (Kvítková, 1976, s. 71). Z přezdívek sem například patří *franta* <veselý člověk>, *kuchynka* <člověk vybíravý v jídle> či *kukrechtník* <člověk nízkého původu>. Nadávkami jsou pak např. *oškrda*, *pivosrkač*, *troup*, *urvalec*, *viselec*; a označeními pro nemravně žijící osoby např. *harapanna*, *harapes*, *kuběna*, *láryně*, *panečnice* či *sodomář*.

Mimo uvedené významové okruhy se vyskytuje v díle Zikmunda Wintra ještě celá řada substantiv, která lze oprávněně označit za lexikální archaismy, jimiž textu spisovatel dodává dobové zabarvení. Jsou to například *baňka* <políček>, *jednuška* <katolík>, *kmetična* <poddaná>, *kontrfekt* <podobizna>, *kuklík* <mnich>, *mustruňk* <přehlídka>, *pohubek* <pohlavek> a *pokojník* <nájemník>.

Ve Wintrově díle se můžeme setkat také s adjektivy odvozenými od uvedených nebo jiných podobných dobových substantiv. Jsou to např. přídavná jména užitá Wintrem v těchto spojeních: *akštejnový* <jantarový> *růženec*, *kotčí vůz*, nebo *linšové sukno*.

„Často se také vyskytují adjektiva, která sice známe z nové češtiny, ale jen v určitých ustálených spojeních, zatímco ve dřívějším jazyce měla možnost širší valence. Winter jich užívá ve shodě se starším územ ve spojení s různými substantivy. Právě tato spojení jsou zdrojem výrazně osobitého půvabu, tak příznačného pro Wintrův jazyk“ (Kvítková, 1976, s. 73). Např. adjektivum *obširný* Winter využil v těchto spojeních: *dvůr obširný*, *obširné kalhoty*, *obširná konvice*, *koš obširný*, *obširná postel*, *obširné stavení* a *obširné škorně*. Podobně tomu je u přídavného jména *křivolaký*, jenž se objevuje ve spojeních *křivolaký nos*, *křivolaká šavle*, *křivolaká noha* nebo *větvice křivolaká*. Dalšími pro nás už neobvyklými spojeními různých adjektiv a substantiv jsou např. *líbezná vůle*, *rohatý portál*, *srdnatý pláč*, *sádelný pán* či *řeči prostranné*.

„Slovesných lexikálních archaismů v povídkách i v románu *Mistr Kampanus* není mnoho. To ovšem nijak nepřekvapuje, neboť na slovese spočívá dějovost příběhů a vysoký počet archaismů tohoto druhu by učinil text těžce srozumitelným“ (Kvítková, 1976, s. 73). Jde např. o tato stará slovesa: *fatkovat* <žít na cizí účet>, *fochrovati* <šermovat>, *harcovati*, *klukovati se* <toulat se>, *mustrovati*, *navroubiti* <naměřit podle vrubu>, *ostaviti*, *promovírovati* <podporovat> *přepanošiti* <převýšit>, *retovati* <hlídat>, *šlakovati* <sledovat>, *zakratochvíliti si*, *zamordovati*.

V jazyce Wintrových děl se lze setkat i s archaickými citoslovci. Jsou to především autorem velmi často užívané expresivní výrazy *herež* a *mordydy*.

12.3 Slovtvorné archaismy

Slovtvorné archaismy, které jsou v češtině tvořeny především prefixy a sufixy u příslušného typu lexému zastaralými, jsou stejně jako ostatní výše uvedené typy archaismů nedílnou složkou Wintrova autorského jazyka.

Výraznými prostředky, které sloužily k vytvoření dobového koloritu, byly totiž pro Zikmunda Wintra v souladu s pro češtinu typickým a nejproduktivnějším slovtvorným postupem (derivací) předpony a zejména přípony. Jejich výhodou je, že s jejich pomocí vytvořená slova nevyžadují vysvětlivky, jsou čtenáři srozumitelná i bez doprovodného komentáře, přesto však nezanedbatelným způsobem spoluutvářejí atmosféru historické autentičnosti literárních textů. Právě tato skupina archaismů obsahuje podle N. Kvítkové „nejvíce poetického náboje a humorné příchuti, tak typické pro Wintrův jazyk. Tím, že čtenář zná ze současného jazyka slovtvorný prostředek v jiné valenci, je proň Wintrovo užití někdy přímo překvapující, např. sufix *-yně*, známý dnes ve slovech jako *bohyně*, *svědkyně*, *ministryně*, *dárkyně*, *vládkyně* apod., se objevuje v našem materiálu v názvech *žebrákyně*, *lotryně*, *chodákyně*, *samovrahyně*“ (Kvítková, 1976, s. 65 a 66).

Nejčastějším sufixem u maskulin této kategorie archaismů je *-ec*, kterým jsou tvořena z adjektiv substantiva. Např. *bohatec*, *hlupec*, *mládec*, *nebožec* <nebožtík>, *plešivec*, *protivec*, *sebranec*, *urvanec* nebo *visalec*. Tuto příponu Winter také užíval jako deminutivní. Např. ve slovech *dvorec*, *houfec*, *chlívec*, *kahanec*, *krámec*, *praporec*, *sýrec* a *zvonec*.

Další frekventovanou příponou je *-ík*, ať už je prostředkem tvorby substantiv z adjektiv: *dábelník, hvězdník, milostník, potvorník, pronásledovník, sladovník* a *vzteklík*; či deminutiv: *pecník, pekařík* nebo *pekaříček*.

U feminin je nejproduktivnější příponou *-ice*, která je tu především nositelkou deminutivního významu. Např. *dělnice* <dílna>, *děvice, dívčice, helmice, kačice, lahvice, sudice, truhlice, věžice*. Tento sufix se objevuje i u přechýlených podstatných jmen: např. *bláznice, družice*.

Další z charakteristických přípon je *-yně*, která se uplatňovala hlavně při přechylování. Setkáváme se s ní např. u slov *bezdětkyně, ctitelkyně, chlapkyně, chodákyne* <žebračka>, *samovrahyně* a *zakladatelkyně*.

Z přípon významněji produktivních u feminin ještě také můžeme zmínit sufix *-ička*, který můžeme pozorovat u podstatných jmen *myslička, nebožička, rodička* <rodačka>, *švadlička* a nebo *ubožička*.

„U neuter lze pozorovat poměrně málo slovotvorných prostředků, jež vytvářejí dobové zabarvení“ (Kvítková, 1976, s. 67). Z nich můžeme uvést např. deminutivní příponu *-ce* v lexémech *prkénce, okénce* či *slovce*; nebo sufix *-iště* v nástrojovém významu u substantiv *chvostiště* <koště>, *oštěpiště, topořiště*.

U adjektiv, která můžeme zařadit do kategorie slovotvorných archaismů, se u Wintra můžeme setkat z celou řadou přípon, díky nimž do této kategorie spadají.

„Nejčastěji jde o příponu *-ný* tam, kde v nové češtině je přípona *-ní* nebo jiná přípona, po případě toto adjektivum již neexistuje“ (Kvítková, 1976, s. 67). S tou se setkáváme např. u přídavných jmen *blatný, kramný, pivný, pokutný, požárny, šibeničný*. Pro Wintra charakteristickým sufixem je i *-atý*; *křídlatý, měchatý, popelatý*; nebo varianta této přípony *-natý*: *drsnatý, pustnatý, sednatý*.

Dalšími takovými příponami např. jsou *-itý*: *točitý, pečitý, zamčítý*; *-ovitý*: *domovitý, hladovitý, ledovitý, rezovitý, svalovitý*; *-lý*: *ochozelý, znuzelý*; *-livý*: *strašlivý* <ustrášený>, *potlivý, zádušlivý*; *-lavý*; *ryšlavý*; a *-ský*; *sobotský, misterský, klášterský, orientálský*.

S řadou pro dobový jazyk charakteristických předpon se pak setkáváme u sloves: Např. *u-*: *učistiti, učíhati, uhroziti, ucházeti, usnoubiti se, ustydět se*,

užrati se; *o-*: *očerstviti*, *okrvaviti*, *omýliti se*; *do-*: *dočiniti*, *dověřiti se* <svěřit se>; *nebo s-*: *stroubiti*; a adjektiva utvořených z těchto nebo jim podobných verb, která mají ve shodě se základovým slovem předponu *u-*: *ukrvavený*, *ulíčený*, *užralý*, *upsaný*, *usnoubený*; nebo *o-*: *ochvácený*.

Winter používal některých archaických přípon i u příslovčí. Např. *-íčko*: *ledvíčko*, *neníčko*; *-ko*: *protivko*; nebo *-no*: *ondyno*.

Mezi slovotvornými archaismy hrají značnou roli kromě už uvedených předpon a přípon i archaické koncovky. Mezi ně patří například tvary stažených ja-kmenů: *švadlí*, *pradlí*; či staré tvary substantiv *měšťan*, *krajan* a *zeman*, která se tu vyskytují s původní širokou podobou singuláru: *měšťanín*, *krajenín*, *zemanín*.

„Poměrně zřídka se stávají nositeli archaičnosti slova složená. Zřejmě to souvisí s tím, že skládání je vůbec v češtině mnohem méně časté než odvozování. Pro Wintrův jazyk jsou příznačná slova, jejichž první část je německého původu a má podobu *tupl* nebo *dupl* (dvojí, dvojitý - pozn. aut.)“ (Kvítková, 1976, s. 69). Např. expresivně užívané lexémy *duplpsice*, *duplžrádce* i neexpresivní výrazy *duplžoldněř* a *tupltykyta*. Z ostatních složenin můžeme uvést ještě např. případy slov *tvrdočel*, *černobrádek* nebo *šetrnovážně*.

12.4 Sémantické archaismy

Nejméně početnou kategorií archaismů, s nimiž se můžeme setkat ve Wintrových beletristických dílech, jsou sémantické archaismy, které jsou představovány případy zastaralého významu mnohoznačných slov.

Jde především o případy některých významů určitých polysémních substantiv. Jsou to například *baňka* <políček>, *hotovost* <vojsko>, *kupec* <obchodník>, *pivnice* <sklep>, *puška* <nádoba, krabice>, *plechy* <zbroj, brnění> a *trdlo* <palice>.

Do této kategorie můžeme zařadit i přídavné jméno *nehodný* <laciný>.

12.5 Syntaktické archaismy

Kromě již uvedených a podle Hauserova členění obvyklých okruhů archaismů můžeme ve Wintrově díle najít ještě jeden typ archaismů, který stojí mimo zájem lexikologie a stylistiky, pro něž je Hauserova koncepce určující, a proto je jimi opomíjen. Jde totiž o archaismy z oblasti syntaxe, jimž N. Kvítková také věnuje určitou pozornost. Na základě rozboru textů některých výše zmíněných Wintrových literárních počinů dochází k závěru, že „v oblasti skladby je Wintrův jazyk nejméně zasažen vlivy archívních pramenů a Wintrova věta zcela odpovídá požadavkům soudobého literárního jazyka (tedy jazyka konce 19. a začátku 20. století – pozn. aut.), poněkud archaizovaného Gebauerovou kodifikací. Podobně jako u Jirásků u Wintra jsou mnohé starobylé prostředky pouze tradiční literární archaismy“ (Kvítková, 1976, s. 74). V této části naší práce se zaměříme především na vybrané syntaktické jevy související s lexikální rovinou.

Za záměrné použití starých syntaktických prostředků můžeme například považovat použití postponovaného shodného přívlastku na místě, kde se dnes setkáváme s přívlastkem neshodným (viz Kvítková, 1976). Jako příklady tohoto jevu můžeme uvést několik slovních spojení s takovými atributy shodnými: *dvorový pes*, *hlaveň šavlová*, *hluk rynkový*, *klíč domovitý*, *muž volovatý*, *okno světličné* či *šatlavní trestání*.

Z genitivních vazeb používaných Wintrem můžeme za úmyslné archaismy považovat bezpředložkové genitivy sloves s odlukovým významem. Např. *krev ho ujde*, *chtěl něčeho utíkat*, *děti přec nebude utíkat* a *utíkával školy*.

Z předložkových vazeb pak ještě můžeme uvést spojení *čísti na knihách* a použití předložky *za* s akuzativem v časovém významu: *dřímala za tři hodinky*, *posedíš za celou noc*, *pokrývala se za celé půldne*, *za pět hodin potloukal jsem se na Smíchově*.

13. Historismy v díle Zikmunda Witra

V následující části rigorózní práce se pokusíme na základě analýzy historismů, s nimiž se v beletristických dílech Zikmunda Witra můžeme setkat, nejen přispět k lepšímu poznání autorského jazyka tohoto významného literárního tvůrce, ale především se zde budeme snažit v praxi ověřit poznatky o slovech, slovních spojeních a významech označujících s minulostí spjaté reálie a jevy, které jsme shrnuli v její úvodní rozsáhlé teoretické části.

Pro potřeby této práce jsme, hlavně z důvodu značné rozsáhlosti Wintrova literárního odkazu, excerpovali a analyzovali pouze některá díla, která podle našeho názoru tvoří reprezentativní vzorek Wintrovy tvorby zahrnující jak její velmi populární, tak i méně známé položky. Jednalo se o román *Mistr Kampanus* (dále jen MK); rozsáhlé povídkové práce: *Krátký jeho svět* (KJS), *Peklo* (P), *Rozina sebranec* (RS); některé kratší povídky a novely: *Člověk zmařený* (Č), *Do zeleného pokoje* (DZP), *Kdo s koho* (KK), *Nezbedný bakalář* (NB), *Pro čest řemesla* (PČ), *Proti pánům* (PP); a o soubor krátkých zábavných literárních obrázků *Malé historie a třísky* (MHT).

Excerpcí uvedených literárních děl jsme získali na dvě stě osmdesát slov a slovních spojení, která hodnotíme jako historismy. Právě rozboru tohoto lexikálního materiálu se zde budeme věnovat dále.

13.1 Místo historismů ve Wintrově autorském jazyce, jejich základní charakteristika a rozdělení

Historismy jsou podobně jako archaismy, jimž jsme už věnovali pozornost výše, zcela typickými prvky Wintrova autorského jazyka. Škála slov a slovních spojení, jež lze označit za historismy, je v námi excerpovaných a analyzovaných dílech velmi pestrá a rozsáhlá, protože „pro Wintra nebyl žádný detail z minulého života nepodstatný“ (Janáčková, 1987, s. 21) a ve svých dílech chtěl, jak už jsme několikrát výše uvedli, vytvořit co nejrealističtější obraz života české raně novověké společnosti. Podobně jako v případě archaismů neužíval Winter ani historismů nikdy samoúčelně, ale vždy s ohledem na to, aby si na základě četby mohl příjemce jeho literárních prací udělat skutečně komplexní představu o historické realitě doby, do níž je jejich děj zasazen. Za realizací tohoto spisovatelova záměru stály především jeho dalekosáhlé a velmi podrobné znalosti nejrůznějších oblastí života (nejen) české raně novověké společnosti získané při studiu archivních pramenů a odborné literatury, o nichž už jsme se rovněž zmiňovali. Historismy podobně jako archaismy rovnoměrně prostupují texty excerpovaných povídek i románů a jsou součástí jak jazykových projevů jednotlivých literárních postav, tak i autorského vyprávění.

Jako historismy zde hodnotíme výrazy pojmenovávající z hlediska současné české, moravské a slezské mimojazykové reality již v čase pominulé skutečnosti. Vycházíme přitom z naší teorie regionálního (topografického) historismu, které jsme se již podrobněji věnovali v jedné z předcházejících částí této rigorózní práce. Proto zde zahrnujeme mezi historismy např. i některá pojmenování lidských zaměstnání, s jejichž vykonavateli se stále ještě můžeme setkat v řadě zemí Afriky, Asie i střední a jižní Ameriky či v nejméně hospodářsky rozvinutých regionech evropských (např. *kárník, krosnař, kottlář, pasíř, rodšmíd, husařka, felčar, pecnař*). Na základě naší současné mimojazykové reality je pro nás historismem i název sociálního postavení *císař*.

Za historismy tu můžeme označit pojmenování jednoslovná¹² (např. *denár, dráb, jitro, pasíř, písař, žejdlík*) i víceslovná – která většinou sestávají ze substantiva, které je ve větě nejčastěji užito ve funkci subjektu a objektu, a adjektiva s funkcí atributu shodného (preponovaného i postponovaného), např. *královská komora, úřad šestipanský, zemský geometr*, nebo druhého substantiva ve funkci atributu neshodného, např. *defensor náboženství, místokancléř království, president komory*. Můžeme se setkat i s takovým slovním spojením označujícím v čase již pominulou skutečnost, které je tvořeno slovy třemi – např. *čtvrtní hodiny sypací*. V některých případech je význam substantiv, která jsou na základě svého významu již sama o sobě historismy (např. *groš, rychtář*), dále pomocí adjektiv specifikován. Taková slovní spojení pak označují další historickou realii (*císařský rychtář, míšeňský groš*).

Většina těchto víceslovných historismů je tvořena ze složek, které samy o sobě nemůžeme označit za historismy, neboť význam s minulostí spojené skutečnosti získávají teprve v konkrétní kolokaci - např. *desky zemské, ručnice hákovní, uhelná huť*.

Velké množství výrazů získaných excerpcí uvedených děl, které lze označit za historismy, je českého původu (např. *bečvář, hmoždíř, hubatka, kláda, koláčnice, kolo, loket, meč, měděnice, okružít, pobřežný, šišák*). Nemalá část Wintrem užívaných historismů však pochází z cizích jazyků nebo je utvořena ze základu přejatých slov (např. *drifus, fiála, flus, kamrher, karakola, kotrkál, mázhaus, palaš, partizána, pikněř, prampouch*).

Podle míry přizpůsobení jde o jazykové jednotky citátové¹³ (např. *astant, kamrher, lancknecht, magister civium, notarius*), částečně adaptované¹⁴ (*rodšmíd, štilet*) i o lexémy zcela zdomácnělé¹⁵ (např. *palcát*,

---

¹² Mezi jednoslovnými historismy se zde setkáváme s i některými lexémy, které se objevují v předcházející části této práce věnované Wintrem užívaným archaismům. Jde např. o slova *řebřík, měšťanín, zemanín, oštěpiště*, která jsme mezi archaismy zařadili z důvodů formálních (jde o archaismy hláskové a slovotvorné), zatímco do kategorie historismů z důvodů významových, tedy kvůli tomu, že označují určité historické realie. Odlišné jsou případy slov *obojek* <módní široký límec>, součást pozdně renesančního a barokního oděvu), *sukně* <typ dobového mužského oděvu> či názvů starých měr a vah *loket, kámen, jitro*, které z významových důvodů můžeme označit jako archaismus (sémantický) i historismus.

¹³ Tedy o slova v původní formě, se zachovaným původním pravopisem, neustálená v systému češtiny.

¹⁴ Slova doposud pocíťovaná jako cizí.

pranýř, ras). V našem materiálu se objevují i slova hybridní¹⁵ (*dušičkáles, masopustáles*).

Mezi lexémy pocházejícími z cizích jazyků zaujímají dominantní postavení přejatá slova německého původu, což je zcela pochopitelné, přihlédneme-li k tomu, jak významnou roli hrálo v historii našeho státu zde žijící německé etnikum a s ním samozřejmě i jeho jazyk. Jde o lexémy označující věci a jevy z celé řady oblastí života společnosti – o pojmenování vykonavatelů různých profesí a úřadů (např. *aucknecht, dráb, fořtmistr, hofrychtéř, purkmistr, purkrabí, ras, rodšmíd, šrotýř*), vojáků a jejich hodností (*feldvabel, hejtman, lancknecht, pikner, rejtar*), zbraní (*tulich*), platidel (*krejcar*), měrných jednotek (*strich*), pojmů souvisejících se stavebnictvím a architekturou (*mázhaus, parkán, prampouch*) a dalších specifických dobových zařízení (*pranýř, špitál*).

Důležitou roli sehrávají rovněž lexémy latinského původu, neboť právě z latiny jako z tehdejšího jazyka učenců užívaného pro mezinárodní komunikaci byla ve středověku přejata do češtiny celá řada pojmenování. Ve Wintrových dílech se z nich objevují především názvy různých osob (např. *astant, diurnista, fámulus, magister civium, mendík, vakant*), předmětů (*skriptorálek*) nebo starých váhových jednotek (*libra*).

Ve větší míře byly spisovatelem užívány také historismy francouzského původu pojmenovávající reálie z oblasti vojenství (např. *arkebuza, darda, kord, mušketýr, partizána, píka, rapír, reduta, štileť*), a metrologie (*pinta*). Dále se v textech analyzovaných literárních děl můžeme setkat s historismy původu maďarského (*palaš, palcát*), španělského (*karakola*), italského (*dukát, pavéza*), řeckého (*fiála*) i orientálního (*šavle*).

Mezi Wintrem použitými historismy nacházíme celou řadu synonymních výrazů označujících stejné historické skutečnosti. Zastoupeny jsou tu jak synonymní dvojice sestávající ze slova cizojazyčného původu a slova domácího (např. *ras - pohodný, dráb - biřic*), ze dvou slov přejatých (např. *dráb - škryant, purkmistr - magister civium*), tak i ze dvou původně českých slov (např. *bečvář - bednář*).

---

¹⁵ Slova přizpůsobená českému jazykovému prostředí do té míry, že se vytratilo povědomí o jejich cizím původu.

¹⁶ Slova, v nichž se spojují prvky domácího a cizího jazyka.

Ve způsobu, jímž Winter s historismy pracuje, se projevují jeho značné vědomosti o češtině 16. a 17. století nabyté při studiu archivních pramenů, o nichž už jsme se zmiňovali výše. Autor například častokrát využívá různých hláskových variant týchž slov, jejichž prostřednictvím do určité míry ozvláštňuje jazyk svých děl, a brání se tím i stereotypnímu užívání některých frekventovanějších lexémů. Činí tak právě na základě analýzy jazyka archiválií, v nichž se různé hláskové varianty slov užívaly (např. *škryant* – *škaryant*, *tulich* – *tolich*, *kustoš školní* – *nikoli kustod*).

Všechny námi identifikované historismy, bez ohledu na svůj původ, označují entity, s nimiž se bylo možné setkat na území Českého království a v širším chápání i ve střední Evropě v 16. a 17. století, protože převážná část z nich byla pro životní styl tohoto historického období typická. Drtivou většinu Wintrem užitých historismů tak lze oprávněně označit jako historismy raně novověké.

Na tomto místě je nutné dodat, že nemalé množství těchto pojmenování mohlo být označováno jako historismy až od počátku 20. století (některé dokonce od jeho poloviny), protože ještě v době prvních vydání námi excerpovaných a analyzovaných děl v závěru 19. století nebylo vzhledem k mimojazykové realitě možné je z časového hlediska jako historismy hodnotit (např. *cep*, *čeledín*, *forman*, *hambalk*, *kalamář*, *kotlář*, *kramář*, *palaš*, *podruh*, *pohodný*, *ponocný*, *šavle*, *vandroky*). Při užití v jiném než raně novověkém kontextu, bychom tedy tyto historismy mohli označit také např. jako historismy 18., 19. a nebo počátku 20. století.

Specifickou skupinu Wintrem použitých historismů tvoří taková pojmenování, která by bylo možné za historismus označit již v 16. nebo 17. století, neboť označovala skutečnosti, které pro život v této epoše byly již něčím zcela neaktuálním. Máme zde na mysli především názvy související se středověkou gotickou architekturou (např. *fiála*, *parkán*, *prampouch*), jichž spisovatel využíval při popisu vzhledu českých raně novověkých měst a jež proto můžeme označit jako historismy středověké. Při užití v jiné než raně novověké dobové souvislosti bychom do této kategorie mohli zařadit i řadu jiných slov označujících osoby a skutečnosti typické i pro život středověké české společnosti (např. *jilčař*, *kláda*, *kolo*, *kurfiřt*, *kušař*, *mendík*, *palcát*, *pavéza*, *platněř*, *pranyř*, *purkmistr*, *týn*, *ungelt*, *vakant*).

Z hlediska společensko-politického a podle doby jejich vzniku jde o historismy spojené s feudální epochou nejen našich, ale i evropských, resp. světových dějin.

13.2 Věcné členění Wintrem použitých historismů

Jak už bylo uvedeno v části této práce věnované obecné charakteristice historismu, můžeme historismy seskupovat do věcných okruhů souvisejících s určitou oblastí života lidské společnosti (viz Hauser, 1980).

Vzhledem k množství historismů získaných při excerpci z Wintrových děl jsme tyto lexikální jednotky rozdělili do několika rozsáhlých tematických kategorií a ty pak podle potřeby dále rozčlenili na takovéto věcné okruhy, případně ještě na významově užší věcné podokruhy.

Za jednotlivými historismy jsou v textu rigorózní práce uvedeny zkratky názvů literárních děl, v nichž byly Wintrem užity, a následně i jejich významy, pro které je označujeme za historismy – např. *flašnýř* KK <výrobce lahví>.

V některých tematických kategoriích, věcných okruzích či podokruzích následuje za výčtem slov, která označují s minulostí spjaté reálie a jevy, i rozbor některých do nich zařazených zajímavých případů historismů, případně ještě část Wintrova textu jako ukázka toho, jak jeho tvůrce používal těchto lexémů a jakou hrají v jeho textech roli.

13.2.1 Názvy zaměstnání

První a nejrozsáhlejší tematická kategorie excerpce získaných historismů je tvořena slovy označujícími **lidská povolání a jejich vykonavatele**, případně ještě specifikujícími sociálně-ekonomické postavení těchto osob.

Tuto kategorii jsme vzhledem k její obsáhlosti a členitosti pro lepší orientaci rozdělili na několik následujících věcných okruhů.

Tím prvním, jemuž se budeme věnovat, jsou **názvy řemeslníků a obchodníků**. Mezi ně patří *bednář* NB – Winter užívá i synonyma tohoto slova *bečvář* RS <výrobce sudů>, *cínař* P <výrobce cínového zboží>, *flašnýř* KK <výrobce lahví>, *flekýř* KK <záplatovač, vetešník>, *huntýř* PČ <řezník mimo cech>, *jílčář* KJS <výrobce jílců>, *jirchář* MK <řemeslník vydělávající zvířecí kůže>, *kabátník* NB <výrobce kabátů>, *kolář* KK <výrobce kol a

vozů>, *kotlář* P <řemeslník, který vyráběl a opravoval kotle>, *kožebavříř* MHT <řemeslník zabývající se barvením vydělaných zvířecích kůží>, *krupař* NB <výrobce krup>, *kušař* PČ <výrobce kuší>, *mosazník* PČ <řemeslník vyrábějící z mědi mosaz>, *mydlář* MK <výrobce mýdla>, *pasíř* KK <výrobce pásů a tepaných kovových ozdob>, *pecnař* PČ <osoba, která pekla nebo prodávala chléb>, *platněř* MK <výrobce zbroje a některých zbraní>, *provazník* MHT <výrobce provazů>, *rodšmíd* RS <kovolijec>, *stoličkář* P <truhlář, který vyráběl židle a stoličky>, *sanytrník* KJS <výrobce ledku>, *šmejdlíř* R <kramář prodávající drobné tkané a kovové zboží>, *šmukýř* R <výrobce klobouků a ozdob>, *šot* DZP <obchodník s přenosným krámkem >, *špendlíkář* KK <výrobce špendlíků>, *vápeník* MHT <výrobce vápna>.

V excerpovaných textech se rovněž setkáváme s řadou přechýlených tvarů některých uvedených pojmenování i dalších názvů starých řemeslníků a obchodníků: *bednářka* DZP – Winter užíval i synonyma tohoto výrazu *bečvářka* RS, *čepčářka* KK <žena, která vyráběla a vyšivala čepce>, *flekýřka* KK, *hrstnice* P MK <obchodnice, která prodávala zboží na hrsti>, *husařka* MK <obchodnice, která na trhu prodávala husy>, *koláčnice* KK <prodavačka a výrobkyně koláčů>, *kotlářka* P, *kroupnice* P, *mydlářka* Č P, *pecnářka* KK, *stoličkářka* P, *šmukýřka* KK a *špendlíkářka* RO KK.

Některá z těchto slov však nebyla v době, v níž se odehrávají Wintrovy příběhy, užívána pro označení vykonavatelky nějakého zaměstnání, ale primárně sloužila jako pojmenování manželky vykonavatele určité typicky mužské dobové profese (jejího sociálního statutu) a takto je používal ve svých dílech i spisovatel sám. Jde o tyto lexémy: *bečvářka*, *bednářka*, *kotlářka*, *stoličkářka*, *špendlíkářka*. Ostatní z uvedených feminin sloužila jak pro označení vykonavatelky určitého povolání, tak i pro identifikaci ženy jejího vykonavatele: *flekýřka*, *koláčnice*, *kroupnice*, *mydlářka*, *šmukýřka*. Winter většinu z nich užíval v obou významech, které v textu identifikujeme na základě dějového kontextu.

Spisovatel používal i dobové názvy zaměstnání, jež většinou vykonávaly pouze ženy: *čepčářka*, *hrstnice* a *husařka*.

Do druhého z věcných okruhů spadají **pojmenování pracovníků v zemědělství či lesnictví**: *čeledín* MK <zemědělský dělník pracující za plat, byt a stravu> – vykonavatele stejného zaměstnání Winter označuje i

synonymním výrazem *ratajčik* MK; *děvečka* RS <služebná v zemědělství, na statku>, *fortknecht* MHT <lesníkův čeledín>, *podruh* MK <zemědělský dělník bydlící v podnájmu u svého zaměstnavatele>.

Do třetího věcného okruhu jsme zařadili **názvy dobových povolání souvisejících s dopravou**: *forman* NB MK <povozník> – pro označení stejného povolání používá Winter i výrazu *kárník* Č RS, *kolečník* R <povozník převážející na kolečku náklady>, *krosnař* KJS <nosič transportující náklady v nůši>, *lantkočí* DZP RS <kočí jezdící na dlouhých tratích>, *putnař* DZP <nosič přenášející náklady v putně>, *šrotýř* MK <pivovarský dělník, který rozvážel po hostincích sudy s pivem a spouštěl je do sklepů>.

Čtvrtý věcný okruh zahrnuje **názvy městských a obecních zaměstnanců**: *biřic* P MK <obecní dozorce, strážník> – pro vykonavatele uvedeného povolání užívá Winter ještě pojmenování *dráb* MK, *drabant* MK, *škryant* P nebo další hláskové varianty tohoto výrazu *škaryant* PP; *branný* MK <strážce městské brány>, *desátník* MK <strážce deseti domů>, *herolt* MHT MK <obecní zřízenec vyhledávající úřední rozhodnutí, zprávy>, *kat* MK <popravčí>, *městský servus* MK <úřední sluha, městský posel>, *pobřežný* R <zřízenec, který v Praze hlídal na břehu dřevo splavené, které sem bylo splaveno po Vltavě>, *ponocný* P <obecní noční hlídač> a *ras* MK P <osoba, která odstraňovala zvířecí zdechliny a utracovala nemocná zvířata> – Winter užívá pro označení vykonavatele této profese i synonymního lexému *pohodný* MK.

Do pátého z věcných okruhů této tematické kategorie spadají **názvy úředníků** spojené s určitým sociálním postavením. Zde se setkáváme jak s lexémy označujícími někdejší vysoké státní úředníky: *defensor náboženství* MK <volený obránce náboženství nekatolických českých stavů v 17. století>, *hofrychtěř* NB <dvorský sudí nad královskými městy>, *královský rada* DZP, *landjakr* MHT <úředník starající se o správu panovníkových lesů>, *měřič zemský* DZP – Winter užívá pro označení takového postavení i dalšího víceslovného pojmenování *geometr zemský* DZP, *místodržící* MK <zástupce panovníka ve správě země>, *místokancléř království* DZP <kancléř Českého království>, *palatin* MK <uherský náměstek krále>, *podkomoří království českého* NB <úředník mající na

starosti správu královské komory>, *president komory* MK <v 17. století v Českém království hodnost rovnající se asi dnešnímu ministru financí>, *purkrabí* MK <úředník zajišťující správu královského hradu, v tomto případě správce Pražského hradu>, *štolmistr* MK <jeden z někdejších dvorských úředníků, správce konírny> – pro vykonavatele tohoto úřadu Winter užíval i pojmenování *maštalář* MHT, *zemský direktor* MK <jeden ze správců českých zemí zvolených evangelickými stavy na počátku stavovského povstání roku 1618>; tak i s pojmenováními pro úředníky nižší: *desetisoudce* MK <člen zvláštního sboru soudců na Starém městě pražském, který rozhodoval v civilních případech o dluh>, *diurnista* MHT <písař za denní plat, za diurnum>, *fojt* RS <úředník, jehož prostřednictvím vykonávala šlechta soudní pravomoc>, *notarius* MHT <městský písař>, *písař* MK <správní úředník obstarávající písemnou agendu>, *purkmistr* MK <představený města, první radní> – Winter jako synonyma k tomuto výrazu využíval latinského sousloví *magister civium* MHT, *rychtář* RS <zástupce vrchnosti ve správě obce, který měl v rukou moc veřejnou a policejní, politickou správu i soudnictví, někdy řídil i městskou vojenskou hotovost> - tohoto lexému užívá Winter i ve slovních spojeních *císařský* MK či *královský rychtář* MK <po stavovském povstání z r. 1547 císařem dosazený úředník jako nejbližší nadřízený městských rychtářů, bez jehož vůle nemohlo město nic podnikat>, *podrychtář* P <zástupce rychtáře>, *vobročník* MHT <správce obilních skladů>.

Do závěrečného, šestého věcného okruhu této tematické kategorie jsme začlenili **pojmenování služebníků**: *aucknecht* MK <podomek, domovní sluha>, *klíčnice* RS <správkyně klíčů>, *páže* MK <mladík šlechtického původu žijící na panovnickém dvoře a konající drobné služby>, *světloň* KK <sloužící, který nosil zdroj světla, pochodeň, lampu>.

Ve Wintrových textech jsme identifikovali ještě některé další specifické názvy dobových povolání, které jsme nemohli zařadit do výše uvedených věcných okruhů. Jsou to tyto lexémy: *dohazovačka* RS <zprostředkovatelka sňatků>, *felčar* P <ranhojič - osoba bez lékařského diplomu léčící na základě oprávnění především rány> a *medvědář* KJS <potulný artista předvádějící produkce s cvičeným medvědem>.

Na závěr chceme na příkladu ukázky z Wintrova textu ukázat, jakým způsobem tento spisovatel pracoval nejen s výrazy, které jsme do této tematické kategorie zahrnuli, ale také s dalšími slovy označujícími realie spojené s minulostí, které jsme zahrnuli do dalších tematických kategorií, i s některými archaismy.

„Ale ještě jiný tu hřích: Dní nedávno pominulých dali konšelé novoměstští skrže biřice bubnovati a volati, aby nikdo krom času pevně určeného v noci po rozpustilostech, pitkách, karbanu nechodil, aby povykův a dlouhého sedání nebývalo! A tu dnes u kožebarvíře sedí se a povykuje, anať dávno na noc druhá minula hodina.

Však msta již kráčí – rychtář s písařem a dvěma pacholky vcházejí od břehu vítavského vzhůru do Jirchář – a přímo k domu kožebarvířovu.

Jeden biřic svítí lucernou; při mdlém knotě lojovém poznáváme novoměstského rychtáře Jana Hájka v kožišní čubě zahaleného, s palcátem rychtářským v ruce. Zpod čuby hýbá se ocásek rychtářské žíly sem a tam. Písař má tesák po boku a biřicové nesou oštěpy. Jeden z nich kolem boku má ovinutý dlouhý řemen, provaz a řetěz. Toť patrně jsou instrumenty, do nichž vázali zločince“ (Winter, 1987, s. 149).

13.2.II Pojmenování sociálních postavení

Tuto různorodou tematickou kategorii jsme rozčlenili pro lepší orientaci na několik významově užších podokruhů.

Do prvního z nich spadají **pojmenování panovníků a šlechticů**: *arcikníže* MHT <arcivévoda, v tomto případě panovník v habsburských alpských zemích>, *císař* MK NB <vládce Svaté říše římské>, *hrabě* DZP <příslušník vyšší šlechty, šlechtický titul spojený s právním držením určitého dědičného území, u nás zavedený v pobělohorské době>, *kníže* DZP <příslušník vysoké aristokracie> – Winter pro označení této osoby užívá i synonymního výrazu *vévoda* MK, *kurfiřt* MK <člen sboru volitelů panovníka Svaté říše římské>, *rytíř* MK <příslušník nižší šlechty> a *zemanín* KJS <zeman, příslušník nižší šlechty>.

Druhý věcný okruh obsahuje **názvy nižších dobových společenských postavení**: *cechmistr* RS <volený představený cechu>, *měšťan* MK

<příslušník nejvýše postavené městské společenské vrstvy> – pro označení stejné společenské pozice využívá Winter i slova *měšťanín* MK, *nákladník pív* MK <vlastník domu s právem vařit pivo>, *tovaryš* MK RS <vyučený řemeslník, který po složení tovaryšské zkoušky pracoval u mistra>.

Mimo uvedené věcné okruhy v této tematické kategorii stojí kolektiva *dvorstvo* MK <dvořanstvo, příslušníci panovnického dvora> a *fracimor* <ženská družina šlechtičny>.

Mezi historismy, které jsme do tohoto okruhu zařadili, jsou i slova, která byla v jedné z předcházejících částí této práce zařazena mezi slovotvorné archaismy: *měšťanín* a *zemanín*. Nejde však o omyl, neboť i ona slouží k pojmenování specifického společenského postavení určitých osob, s nímž se již v současné době nemůžeme setkat, a proto je tedy klasifikujeme jako historismy.

13.2.III Pojmenování osob z oblasti školství

Do této tematické kategorie jsme zařadili názvy osob související s univerzitním a školským životem, kterých se objevuje ve Wintrových dílech nemalé množství¹⁷, neboť „univerzita a školský život byly vždy v popředí Wintrova zájmu a proto se i v jeho umělecké próze setkáváme s četnými názvy z tohoto prostředí“ (Kvítková, 1976, s. 72). Jde o následující pojmenování: *astant* MHT MK <na raně novověkých školách pomocný učitel nejnižšího stupně>, *beán* MHT MK <ve středověku a na počátku novověku student nováček>, *fámulus* MHT MK <student stipendista, který byl služebníkem profesora>, *kolegiát* MK - Winter tohoto výrazu užívá i v jeho staré hláskové variantě *koliant* MK <člen univerzitní koleje, profesor nebo student bydlící v koleji>, *kolejní ekonom* MHT MK <hospodář, kterým býval přední fámulus, který byl strážcem ostatních famulů, pomocníkem probošta v hospodářských věcech a vrátným koleje>, *kustoš školní* MHT <školní dozorce>, *mendik* MHT - toto slovo Winter užívá i v hláskové variantě *mendík* MK <žebravý student>, *profesor probošt* MK <osoba řídící hospodářské záležitosti koleje, která byla volena na rok vždy na den sv.

---

¹⁷ A to především v textu románu *Mistr Kampanus*, jehož děj je situován i do prostředí pražské univerzity.

Jiří>, *sukcentor* MK <učitelský pomocník, který zároveň spoluřídil kostelní zpěv>, *vakant* MHT MK <středověký potulný student>.

Na ukázkou způsobu, jímž Winter používal těchto výrazů, uvedeme několik úryvků z textu *Malých historií a třísek*, v nichž se kromě nich setkáváme i s historismy, které spadají do ostatních v této práci uvedených tematických kategorií, a archaismy.

„Rektor universitatis zabručel něco o tom, že měl on i ti druzí na akademii pobýti aspoň rok, že bez toho mnoho neumějí, jací že to budou z nich preceptoři, jaké že to bude examen ke gradu bakalářskému, že to zná, všickni to tak dělají, a neumějí nic a tím způsobem broukal ještě chvíli.

Probošt koleje studentské jakožto vůdce alumnů a ekonom karolinský jakožto vůdce fámulů oba skoro jedním hrdlem slibovali, že studenti soukromou pilností dohoní, čeho se jim v učenosti nedostává, a že ke zkouškám dostaví se s takovým uměním, že bude míti Jeho Milost pan rektor a Jejich Milosti páni examinatores z nich upřímnou radost“ (Winter, 1987, s. 143).

„Asi za dvě neděle potom dostali se studenti dva, jeden alumnus a druhý fámulus, na táž místa jako vápeníci. Dostali se do vězení rathouzního, což byl nejvyšší stupeň karceru. Oba totiž provozovali v necudném domku nedaleko Panny Marie Na louži s panečnicemi tance a tu se potom s mlynáři tuze seprali, dali rány a dostali rány. Jednomu z nich tovaryš mlynářský kabát roztrhl, že se na mále zavěsil, druhého mlynáři v půli drželi a dusili až černal. Byli by ho snad udávili, kdyby v tom nebyli přišli ponocní. Oba studenty a jednoho z mlynářů ponocní jakožto policie noční v řemení vzali a vedli k radnímu domu. Mlynář se z řemení nějak vykousal a studenti zbyli.

Nazejtří ranním jitem přišel rektor do rathouzu protestovat proti zatčení studentův. Ti jsou pod jeho jurisdikcí a žádné právo ani rychtář, natož ponocní nesmějí na studenty pražské akademie sahati, to že jest proti privilegiím. Páni uznali a studenty rektorovi vydali.

Bylo to smutné shledání; zvláště ten, co mu uvisnul kabát na mále, přál si, aby mlha kolem něho byla hustá. Z toho soud misterský; oba provinilci odsouzeni ne do kurníka, ale do šatlavy městské, aniž jim pomohli úpěnlivě

prosby. Mistři patrně chtěli tentokrát ukázat konšelům, že vedou přísnou disciplínu“ (Winter, 1987, s. 140-141).

13.2.IV Pojmenování z oblasti vojenství

Velká část historismů získaných excerpcí výše uvedených děl, souvisí s vojenstvím. Většinu z nich využil Winter především ve svém nejrozsáhlejší díle – románu *Mistr Kampanus* při popisu válečných událostí souvisejících s bitvou na Bílé hoře. Ty tvoří několik následujících věcných okruhů.

Tím prvním jsou **názvy starých vojenských hodností a jejich nositelů** – *feldvabel* MK <šikovatel>, *generálstrážmistr* MK <v době českého stavovského povstání nejnižší generálská hodnost>, *hejtman* MHT MK <velitel praporu vojska>.

Z uvedených pojmenování je zajímavý případ slova *hejtman*. Tento lexém prodělal za čtyři sta let, které uplynuly od doby, do níž Winter zasadil děj svých povídek a románu, značný významový posun. Zatímco tehdy šlo o označení s významem vojenského velitele s určitou hodností a od 18. století do roku 1945 o pojmenování státního úředníka stojícího v českých zemích v čele okresní správy¹⁸, v současné České republice jde naproti tomu o název nejvyššího voleného představitele určitých územně správních celků v systému krajské formy státní správy, tedy nikoliv o vojenskou hodnost, ale podobně jako v případě druhého uvedeného historického významu tohoto lexému o politicko-správní funkci.

Při líčení bojových situací Winter často pracuje také s **názvy zbraní, zbroje a jejich částí**, které spadají do druhého z věcných okruhů, který jsme pro lepší orientaci rozdělili na několik významově užších podokruhů.

První z podokruhů zahrnuje pojmenování starých chladných zbraní: *cep* RS <starý zemědělský nástroj přizpůsobený k bojovému využití>, *darda* MK <lehké kopí s šípovitou čepelí užívané do 17. století k boji zblízka>, *halapartna* KJS <sekera s hrotem a hákem na dlouhé násadě>- Winter využívá i jiné hláskové varianty tohoto slova *helepartna* MK, *kord* P MK, *korduláč* P <krátká široká šavle používaná od 15. do 17. století>, *meč* P

¹⁸ Oba tyto významy slova *hejtman* proto můžeme oprávněně označit za historismy.

MK, *oštěp* MK <dlouhá bodná zbraň užívaná k boji zblízka> – Winter využívá k označení stejné zbraně i slovotvornou variantu *oštěpiště* MK, *palaš* RS <sečná i bodná zbraň těžkého jezdeckva užívaná od 16. až do počátku 20. století>, *palcát* NB <středověká zbraň s kovovou hlavicí>, *partizána* MK <halapartna se dvěma sekerkami či dvěma hroty místo nich>, *rapír* KJS <lehká bodná a sečná zbraň se štíhlou, dlouhou, ohebnou čepelí užívaná v 16. a 17. století k soubojům>, *šavle* MK, *štilet* <*dýka s tenkou čepelí a několika ostřími*> - pro označení stejné věci užívá spisovatel i výrazu *stilet* P, *tulich* P <*dýka s krátkou rovnou čepelí*> – Winter využívá také další hláskové varianty tohoto výrazu *tolich* MK.

U této kategorie je podle našeho mínění nezbytné argumentačně podložit skutečnost, že jako historismus zde vnímáme i názvy věcí stále aktuálně používaných, jejichž funkce se ale v průběhu uplynulých staletí změnila, slova je označující prodělala významový posun, a stala se tedy polysémními, aniž by však v řadě případů tato skutečnost byla brána současnou českou lexikografickou produkcí na vědomí.

Máme zde na mysli především případy slov *kord*, *šavle* a *oštěp*. U těchto lexémů došlo od doby 17. století k značnému významovému posunu. Zatímco tak počátek novověku chápal *kord*, *šavli* i *oštěp* jako zbraně primárně užívané především k boji, respektive k souboji na život a na smrt; dnes tyto lexémy označují sportovní pomůcku (v případě *šavle* i slavnostní doplněk důstojnickovy uniformy, který však není již určen k boji a má pouze reprezentativní funkci) a zbraň jako takovou pouze v kontextu určitého dějinného období. A právě v takové souvislosti jsou užity v textech Wintrových. Z tohoto důvodu jsme oprávněni zařadit inkriminovaný výraz v jejich původním významu mezi historismy, ačkoli ve SSČ (2005) a ani v ASCS není z hlediska časového takto hodnocen. Oporou pro náš postup nám může být skutečnost, že v ASCS je ve výkladu jeho významu označeno jako stará zbraň (a tedy prostřednictvím toho i jako historismus) slovo *rapír*, které je ale podobně jako v případě lexému *kord* užíváno i ve významu moderní sportovní pomůcky.

Podobná je situace lexému *meč*. Rovněž v případě tohoto slova došlo od doby počátku novověku k významovému posunu. Se sečnou zbraní, kterou uvedené slovo označuje, se v současné době můžeme v našich

podmínkách setkat již jen jako s rekvizitou (např. při vystoupeních skupin historického šermu), která má u diváka evokovat atmosféru opravdové staré bitvy či souboje a nemá tedy rozhodně sloužit jako smrtící prostředek. I toto slovo proto budeme z uvedeného důvodu hodnotit jako historismus stejně jako je tomu v SSSJČ, ačkoliv autoři SSČ (2005) tak (zřejmě z důvodů, o nichž jsem se již zmínili výše) nečiní.

Paradoxnost skutečnosti, že oba uvedené lexémy nejsou ve svých historických významech v reprezentativních lexikografických dílech hodnoceny jako historismy, je ještě více nabíledni, jestliže jsme provedli pro srovnání kontrolu toho, jakým způsobem jsou v těchto příručkách hodnocena některá další slova, jež jsme také zařadili do tohoto podokruhu.

Zatímco tedy slova *meč* a *kord* nejsou ve SSČ (2005) hodnocena jako slova s příznakem časovým, tak lexémy *palaš* a *korduláč*, které rovněž označují jisté typy starých bodných a sečných zbraní, s nimiž se také můžeme podobně jako ve výše uvedeném případě stále setkat jako s rekvizitou při představeních skupin historického šermu, v televizních inscenacích či filmu, jsou naopak v ASCS kvalifikována jako historismy. I na základě tohoto zjištění opět musíme potvrdit naše dřívější zjištění, že tvůrci našich reprezentativních slovníkových děl v řadě případů nepřístupují k zpracovávanému lexikálnímu materiálu jednotně.

Tu a tam se také v běžně mluveném jazyce můžeme setkat i se slovem *darda*. Už ne ovšem ve významu dlouhého kopí užívaného k bojovým účelům. Tohoto výrazu se dnes především užívá jako slangového označení pro vysokou porážku ve sportovní oblasti, např. ve frazémech *dostat dardu*, *to byla ale darda*.

Do druhého z podokruhů jsme začlenili názvy starých palných zbraní a voienských výbušnin: *arkebuza* MK <těžká pěchotní puška s doutnákovým zámkem opatřená na spodní přední části hlavně hákem umožňujícím zavěšení na hradbě apod. a tlumícím zpětný náraz> pro označení stejné zbraně Winter užívá i původem českého víceslovného synonyma *ručnice hákovní* DZP, *hmoždíř* MK <dělo k boření pevností>, *kartoun* P <starý typ těžkého děla>, *muldovka* PP <typ staré ručnice>, *panditka* MK <malá ručnička>, *petarda* RS <kovový kotlík naplněný trhavinou užívaný od 16. století k ničení či poškozování nepřátelského opevnění>, *puffarka* MK <typ

malé pistole>, *rejtarka* MK <krátká jezdecká puška>, *švihovka* MK <malé dělo s hlavní menší ráže>.

V tomto podokruhu je třeba věnovat pozornost slovu *petarda*, v jehož případě došlo k významovému posunu směrem od názvu vojensky využívané nádoby s výbušninou, v němž jej můžeme označit jako historismus a ve kterém jej chápeme v kontextu Wintrova díla, k typu dnešní zábavné pyrotechniky.

Do třetího z podokruhů spadají pojmenování staré zbroje a jejích částí: *kapalín* P <typ staré vojenské přilby, která měla tvar klobouku>, *kyrys* MK <plátové ochranné brnění kryjící prsa a někdy záda>, *pavéza* MK <typ velkého štítu>, *peklhaub* MK <kožená helma s kovovou špicí> – Winter používá i další hláskové varianty tohoto slova *piklhaub* MK, *šalíř* MK <ocelová přilba kulatého tvaru>, *šišák* RS <typ staré vojenské přilby>.

Druhý z věcných okruhů obsahuje **názvy vojenských reálií**: *jízda* MK <jízdní vojsko>, *karakola* MK <střelecký útok jezdecktva užívaný od 14. do 17. století>, *karneta* MK <jízdní praporec, stočlenná jednotka jezdců>, *reduta* MK <malá uzavřená pevnostní stavba čtvercového, mnohoúhelníkového nebo kruhového půdorysu, jimiž obléhatel v 16.-19. století obklopil obléhanou pevnost> – Winter užívá i dalšího tvaru tohoto lexému *redut* MK, *šance* MK <ochranné valy, typ starého polního opevnění>.

Na tomto místě třeba je ještě nutné věnovat pozornost případu lexému *jízda*, který je i v dnešní době součástí lexikálního centra, a běžně se tak užívá. Uvedené slovo hodnotíme v tomto případě z hlediska dobového výskytu jako historismus kvůli jeho starému významu vojenského jezdecktva, který je z hlediska naší současné mimojazykové reality již v čase pominulou skutečností. Kvůli tomuto zastaralému významu toto slovo tedy rovněž můžeme označit za sémantický archaismus.

Pátým a v této tematické kategorii posledním věcným okruhem jsou **názvy vojáků a zaměstnání s vojenstvím souvisejících**, mezi které jsme zařadili tyto lexémy: *harcíř* MK <člen osobní stráže panovníka>, *lancknecht* RS <pěší žoldněř v 15. až 17. století>, *marketender* MK <někdejší prodavač jídla a zboží mezi vojskem>, *mušketýr* RS <pěší voják ozbrojený mušketou - ručnicí>, *piknéř* MK <voják vyzbrojený pikou, dlouhým kopím> – Winter užívá i původní hláskové varianty tohoto z němčiny přejatého výrazu *pikner*

MK, *rejtar* MHT <jízdní voják, jezdec vyzbrojený hlavně pistolí>, *rejťšmid* MK <vojenský kovář>.

I s pomocí do této tematické kategorie patřících výrazů Zikmund Winter ve svých literárních textech velmi barvitě a dynamicky popisoval průběh vojenských operací a bitevního dění. Jako ukázky, jakým způsobem s těmito slovy spisovatel pracoval a jakou roli zde vůbec hrají, nám poslouží několik následujících úryvků z románu *Mistr Kampanus*, kde v kapitole *Hora kletá* Winter líčí průběh bitvy na Bílé hoře.

„Mušketýři Hohenlohovi pěší i jezdci vyrážejí. K nim připojují se zbytkové Kaplířova a jiných prořídilých regimentů, zbytkové těch, kteří utekli. Vyrážejí na Vlachy, Valony a Němce, kteří pronásledující Čechy dosti daleko se odvažovali. Až na některé vzteklíky většina nepřátel se zarazí, přestává bít do utíkajících. Bouchají muškety, kulky fičí jako sršňové zuřiví semotam. Dým halí přítele, nepřítele. Ale jest patrno, že vojsko v tom dýmu nestojí klidně, je viděti pohyb, rychlý pohyb směrem dolů s vrchu.

Nepřítel utíká, velmi zbaběle utíká. Lid Hohenlohův za ním. Rozdává tvrdé rány dlouhými oštěpy. Nejedem utíkající promrštěn ostrým hrotem odzadu. A zase zní na Bílé hoře vysoký jásot – victoria – ze sta hrdel. Někteří z oficírů vybíhají stranou a mávají meči i krátkými oštěpišti, jako by volali posilu“ (Winter, 1956, s. 311).

„I sešikovali se jezdci velením mladistvého vůdce, jezdci lehcí, žádnými plechy nekrytí po deseti, patnácti za sebou; za chvilenu vyvinul se ze čtverců dlouhý úzký had. Muži přistrojili arkebuzy a obnažili zbraně.

Zazní trubky. Vyrazí s chvátáním a se znamenitou chtivostí jezdci s mladým Anhaltem.

Karakola -

Jezdci hlučí silnými hlasy tak, jako když se bije v kovové pláty. Mladík v čele letí s vrchu hory, šest karnet za ním, šest set lehkých rejtarů“ (Winter, 1956, s. 312).

13.2.V Názvy platidel

Do této tematické kategorie jsme zahrnuli tato **pojmenování starých mincí**: *babka* NB <středověká drobná mince>, *denár* RS MK <drobný peníz, český groš měl 7 denárů> - Winter užíval i deminutivní varianty tohoto výrazu *denárek* MHT, *dukát* MK <stará zlatá mince>, *groš* MHT MK – spisovatel používal také zdobnělé formy tohoto slova *grošík* KJS, *groš český* MHT, *groš míšeňský* MHT, *krejcar* MK <drobná mince, setina zlatky>, *portugléser* MK <portugalský zlaták>, *rýnský* MK <rýnský zlaták>, *tolar* MK <původně česká, později evropská raně novověká stříbrná mince ražená původně v Jáchymově>, *tupl dukát* MHT <dvoudukát>.

Některá z uvedených pojmenování ve svém významu zahrnují bližší místní specifikaci: *groš míšeňský*, *groš český*, *rýnský*, *portugléser*. Je to způsobeno tím, že pojmy *zlatý* (*dukát*) či *groš* mají sice význam historické mince, je to ale význam velmi obecný, který pouze slouží k označení určitého typu platidla, které mělo v minulosti celou řadu regionálních variant různých hodnot. Proto na základě toho, že v názvu mince bylo blíže určeno místo jejího původu, byla určována její nominální hodnota¹⁹, která z ní činila specifický typ uvedených platidel. Taková identifikace byla nezbytná i proto, že v době, kdy byly zmíněné mince platnou měnovou jednotkou, neexistovaly ještě v Evropě geograficky omezené prostory, kde by platil jako dnes jen určitý typ platidel, ale na území tehdejších zemí byly běžně k finančním operacím využívány i (často velmi staré) mince zahraničního původu. Tehdejší člověk tedy potřeboval znát jejich konkrétní hodnotu, o níž byl informován právě prostřednictvím místního určení v pojmenování určitého platidla.

V případě slova *groš* je nutné kvůli správné identifikaci významu, v němž je použito, vycházet z dobového kontextu. Jiný význam má totiž tento výraz, pokud jej uijeme v kontextu mimojazykové reality českých zemí středověku či 16. století <stříbrná mince vysoké hodnoty>, a jiný v kontextu 17. až 19. století <drobná mince v hodnotě tří krejcarů>. Winter tohoto slova využil při literární tvorbě v obou uvedených významech. Ve starším z nich v textu *Malých historií a třísek* a v novějším v románu *Mistr Kampanus*.

---

¹⁹ Tato hodnota byla ve středověku a na počátku novověku určována podle podílu drahého kovu, který mince obsahovala, jenž byl v různých regionech, v nichž se vyráběla, odlišný.

Dále zde ještě podrobněji zaměříme naši pozornost na případy některých jiných polysémních slov, která se v této kategorii objevují. Jde nám především o výrazy *dukát*, *krejcar* a *babka*. V jejich případech je totiž podle našeho názoru nutné blíže určit, proč jsme je zařadili mezi historismy.

Jako vždy musíme při identifikaci významu, v němž je to které konkrétní slovo užito, vycházet z kontextu díla, ve kterém se objevuje. Jestliže se jeho děj odehrává v 17. století, můžeme jako historismus označit lexém *dukát*. V SSČ (2005) je sice význam tohoto výrazu zcela obecně charakterizován jen jako <zlatá mince různé hodnoty>, bez toho, že by byl nějak dále z časového hlediska specifikován. V kontextu 17. století, v němž toto slovo Winter použil, jde ale o určitý typ platidla právě tohoto období. Mince vyráběné v současnosti, které lze takto nazvat, však již nejsou používány k placení a mají především symbolickou, uměleckou a sběratelskou hodnotu. Na základě tohoto zjištění tedy můžeme lexém *dukát* ve významu, v němž jej užil Zikmund Winter, označit za historismus.

Poněkud odlišný je případ výrazu *krejcar*. I toto slovo je významově mnohoznačné, neboť v sobě nese následkem významového posunu, který prodělalo, kromě významu <typ staré mince>, pro nějž jsme je mohli zařadit mezi historismy, i dosud expresivně užívaný význam <malý penízek či malá finanční částka>. Ten vznikl v průběhu historického vývoje v závislosti na tom, jak upadala hodnota tohoto platidla.

Lexém *denár* zase v sobě nese hned několik historických významů z oblasti numismatiky. Označuje totiž nejen určitý typ mince platné v době, v níž se odehrává děj Wintrových děl, pro nějž jsme jej zařadili do této kategorie historismů, ale i minci užívanou v Čechách už v raném středověku a také jistý typ platidla starověkého. Při identifikaci konkrétního významu tohoto výrazu je tedy opět nutné vycházet z kontextu, v němž je užit.

Slovo *babka*, které v současnosti primárně označuje starou osobu ženského pohlaví, je ve vývoji slovní zásoby homonymem. V minulosti bylo totiž rovněž používáno jako označení jisté mince velmi nízké hodnoty, které zde hodnotíme z hlediska dobového výskytu jako historismus. V takovém významu se s tímto slovem můžeme ještě setkat v současné češtině v rámci běžně užívaného frazému *dostat za babku*, tedy <levně pořídit, získat nebo koupit>.

Jako ukázkou Wintrova textu, v němž se několik výrazů zahrnutých do této tematické kategorie objevuje, ještě uvedeme krátký úryvek z *Malých historií a třísek*.

„Vzpomíná Fousek, kterak studentíci sháněli malé i velké groše, jak ne jeden v sháňce nedospěl než k sebrání málo denárků, takže mimo sebe musil pustiti výpravu, vzpomíná, s jakými nesnázkami, jsa mendíkem sám, sehnal u dobrých lidí tolar na výpravu dostačující, a když tolar v uzlíčku na košili zamotaný a schovaný měl, kterak kantor pořád se ho chtěl vzdlužiti, a když nepůjčil, kterak obdržel za to břitký pohlavek na rozloučenou“ (Winter, 1987, s. 108).

13.2.VI Pojmenování měr, vah a početních jednotek

Do této tematické kategorie jsme začlenili **staré názvy z oblasti historické metrologie a názvy historických početních jednotek**. Jsou to *jitro* DZP <stará plošná jednotka určená k vymezení velikosti lánu, asi 2833 m²>, *kámen* RS <stará váhová jednotka, 20 liber – 10, 724 kg>, *kopa* KJS <stará početní jednotka, 60 kusů>, *libra* KK <stará česká váhová jednotka – 514 g>, *loket* MK P <stará česká délková míra, 59 a 78 cm>, *noha* MK <stará česká délková míra - stopa, asi 30 cm>, *pinta* P <stará dutá míra, máz – asi 1,9 l>, *strych* KK <stará dutá míra - korec, 92,9 l>, *štuka* MHT <66-70 loket, stará délková míra užívaná při prodeji plátna>, *věrtel* KK <stará česká dutá míra - 23,25 l>, *žejdlík* KK <stará dutá míra - 0,35 až 0,48 l>.

Některá z uvedených slov jsou stále součástí centrální vrstvy lexika a běžně je tak užíváme. Jde o případy polysémních lexémů *jitro*, *kámen*, *libra*, *loket*, *noha*, které však dnes vnímáme již jen jako slova monosémní. Je to způsobeno tím, že ve významu, pro něž je kvalifikujeme jako historismy a v němž jich právě Winter ve svých prózách užíval (tedy ve významu starých délkových a váhových jednotek), přestala být užívána již před několika staletími a následkem toho se postupně ztratilo (snad až na výjimku výrazů *loket* a *libra*) obecné povědomí o jejich polysémnosti.

Uvedená pojmenování (jejich významy) jsou zajímavá i v tom ohledu, že je z hlediska dobového výskytu můžeme hodnotit nejen jako historismy,

ale i jako archaismy. A to archaismy sémantické, neboť jde o zastaralé významy mnohoznačných slov.

13.2.VII Názvy oblečení, jeho částí a obuvi

Pro lepší orientaci v excerpce získaném materiálu jsme tuto tematickou kategorii obsahující pojmenování, která Winter při své autorské činnosti využíval pro popis vzhledu postav svých literárních příběhů, dále rozčlenili na několik obsahově konkrétnějších věcných okruhů.

Do prvního věcného okruhu jsme začlenili **názvy oblečení**: *dalaman* MK <typ velmi dlouhého kabátu nebo kožichu zdobený na prsou šňůrami podobně jako čamara> – Winter užíval i odlišné hláskové varianty tohoto výrazu *dalamen* MK, *husárek* NB <typ krátkého kožichu>, *kotrkál* MK <módní sukňe na kovové konstrukci, která měla zdůrazňovat štíhlost ženského pasu, krinolína>, *oplecko* RS <krátký živůtek bez rukávů podobný vestě>, *plundry* RS <podkolenní kalhoty rozstříhané na úzké podélné pruhy, mezi něž byly všity pruhy jiné lehčí látky>, *pocivice* MK <mužské kalhoty ze sukna nebo kůže sahající po kolena>, *reverenda* MK <dlouhé splývavé šaty sahající od krku až ke kotníkům s velkým límcem a širokými rukávy, které nosili univerzitní mistři a bakaláři>, *sukně* MK <mužský a ženský košilovitý oděv různé délky, většinou sahající od krku až po kolena>, *župice* RS <spodní kabátek sahající po pás>.

Podrobnější rozbor si z uvedených lexémů zasluhuje především výraz *sukně*. Toto slovo v současné době již není pocítováno jako polysémní, ačkoliv je nositelem několika významů. Kromě dnes běžně užívaného významu <část ženského oděvu, dolní část ženských šatů> má totiž i další význam, který se postupem doby vytratil z obecného povědomí, a právě z tohoto důvodu jej dnes vnímáme jako monosémní. Právě v tomto starém významu již několik set let neužívaného typu oděvu, kvůli němuž jej řadíme mezi historismy, ho použil i Zikmund Winter.

Z jiného důvodu je zajímavý případ slova *kotrkál*, na němž si můžeme ukázat, jakým způsobem Winter pracoval s některými výrazy označujícími historické skutečnosti, o nichž se zřejmě domníval, že je většina potenciálních čtenářů jeho doby (o těch současných ani nemluvě) už nemůže znát. Právě proto spisovatel v některých případech přímo v textech

svých děl vysvětloval jejich význam. Jedním z nich je právě výše uvedený výraz, který je v textu románu *Mistr Kampanus* autorem vysvětlován takto: *kotrkál čili sukně nadívaná na obručích*.

Za nutné zde ještě považujeme krátce ozřejmit, z jakého důvodu jsme do tohoto věcného okruhu historismů zařadili slovo *poctivice*, které je P. Hauserem hodnoceno jako archaismus, přesněji archaismus lexikální (Hauser, 1980, s. 42). Takové hodnocení je však podle našeho názoru nevhodné, neboť tento výraz neoznačuje kalhoty všeobecně, jak nepřesně uvádí Hauser, ale jejich určitý typ, užívaný v 16., 17. a 18. století. Proto toto pojmenování historické reálie, které má z pohledu dějin odívání platnost termínu, nelze z hlediska dobového výskytu hodnotit jako archaismus, ale pouze a jedině jako historismus.

Do druhého věcného okruhu jsme zde zařadili **pojmenování oděvních doplňků a ozdob**: *famfrnoch* KJS <chochol na přilbě>, *kapsář* RS <látkový či kožený vak, kapsa přivazovaná k pasu plnící funkci dnešní peněženky či kabelky>, *klobása* RS <vycpávka pod ženskými šaty>, *okruží* P <široký kruhový límec, součást pozdně renesančního a barokního oděvu> – Winter užívá pro označení stejné věci i synonymního výrazu *oboжек* KJS MK, *pantalír* MK <široký pás přes rameno, na nějž se zavěšovaly zbraně nebo toulce>, *štefty* MK <tlusté okrouhlé tkaničky ze zlata, kterými se zdobili klobouky> a *tacle* KJS <krajkové ozdoby na rukávech> – Winter užívá i deminutivní podoby tohoto výrazu *tacličky* MK.

Z uvedených slov nám může jako příklad někdejšího neosémantizmu, který pod vlivem společenského a jazykového vývoje upadl v zapomnění, posloužit starý význam slova *klobása*, v němž jej ve svém textu užil i Zikmund Winter a pro který zde tento lexém hodnotíme jako historismus. Tento již po několik staletí neužívaný význam vycpávky, kterou si ženy období renesance a baroka připevňovaly pod šaty kolem pasu, aby zdůraznili jeho štíhlost a zároveň tím i oblost svých boků, tedy zákonitě vypadl z centrální vrstvy jazyka, a přešel tak do vrstvy periferní, z níž byl také postupem času vytlačen. Proto toto slovo dnes běžně vnímáme jako monosémní ve významu <typ uzeniny>, nebudeme-li tedy přihlížet k některým jeho expresivním užitím (nadávka, vulgarismus apod.).

Třetí z věcných okruhů zahrnuje **názvy pokrývek hlavy**: *biret* RS MHT <malá čapka z tvrdého plátna, potažená aksamitem nebo hedvábím> – Winter užívá i deminutivní varianty tohoto výrazu *birýtek*, *karkule* RS <ženský čepec>, *kašket* MK <klobouk různého tvaru, zpravidla se štítkem, který byl často součástí uniformy>, *šlofhaub* MK <noční čepička>.

Jako sporné se z uvedených výrazů pro zařazení mezi historismy může zdát slovo *biret*. V žádném z námi použitých slovníků (obou SSČ, SCS, ASCS) totiž není tento výraz z hlediska dobového výskytu hodnocen jako historismus. My jej ale za něj považujeme, protože ve Wintrově textu tento lexém označuje konkrétní typ na konci středověku a počátku novověku běžné pokrývky hlavy, která je dnes již jen součástí tradičního oděvu akademických hodnostářů při slavnostních příležitostech podobně jako výše uvedená *reveranda*²⁰.

Do čtvrtého, v této tematické kategorii posledního věcného okruhu spadají **názvy obuvi**: *střevíce kordovanské* MK <obuv z rozličně zbarvené jemné usně z kozí nebo ovčí kůže, která se nazývala podle města Cordoba, v němž se začala vyrábět>, *škorně* MK RS MHT <vysoké boty vyrobené obvykle z hrubé kůže>.

Zde se ještě krátce budeme věnovat případu lexému *škorně*. Tento výraz, který zde řadíme mezi historismy, protože označuje určitý typ historické obuvi, totiž P. Hauser ve své *Nauce o slovní zásobě* (1980, s. 42) z hlediska časového hodnotí rovněž jako archaismus (z hlediska jeho jazykové struktury lexikální) a nikoliv jako historismus. Takové hodnocení je, podobně jako u jiných lexémů analyzovaných výše, ovšem podle našeho názoru zcela mylné, neboť pokud budeme vycházet z Hauserova dnes všeobecně respektovaného tvrzení, že „lexikální archaismy mají v současném jazyce synonyma představovaná slovy nepříbuznými“ (Hauser, 1980, s. 42), dojdeme nutně k závěru, že tento lexém v dnešní češtině synonyma nemá, a proto jej nelze v žádném případě identifikovat jako archaismus. I z tohoto důvodu proto můžeme oprávněně toto slovo hodnotit z hlediska dobového výskytu pouze jako historismus.

---

²⁰ Tedy oděv, který můžeme takto nazývat.

Na závěr si ještě na několika následujících ukázkách z Wintrových textů ukážeme, jakým způsobem spisovatel užíval výrazy, které jsme zahrnuli do této tematické kategorie, při popisu vzezření svých literárních postav.

„*Postoupil ode dveří vyfintěný Vokoun, Glorie, syn zmocnělého měšťana, jemuž mnoho gruntů vinohradských a jiných náleželo, dnes má nový obojek rouškový, krajkový, po francouzsku přilehlý, pěkně bílý a škrobený, bílé tačičky jako panenka a pěkné svítivé podvazky s pentlí a třepením. Z oholené tváře typu skoro židovského smějí se na rektora hnědé oči*“ (Winter, 1956, s. 110).

„*A tu zahlédl krásnou paní Martu, klečící hned v první řadě. Z načechráného krajkového obojku a z hromady červeného hedvábí nádherně vyhlížela její bílá tvář černými vlasy vroubená; nad těmi vlasy zlatý okraj čepce krumplovaného vyčihával třpytným obloučkem. Paní pěkná velikýma očima pevně vzhlížela k učitelskému pultu*“ (Winter, 1966, s. 244).

13.2.VIII Pojmenování domácího vybavení

Do této tematické kategorie jsme zařadili **názvy starého nádobí**: *drifus* PČ <trínohá pánev>, *hubatka* MK <konvice s hubičkou sloužící jako nádoba na pivo>, *korbel* RS <dřevěná baňatá nádoba na pivo>, *měděnice* RS <měděné umyvadlo> – Winter užívá i další hláskové varianty tohoto výrazu *medenice* MK, *tůna* MK <džber, velká dvouuchá dřevěná nádoba>; **nábytku**: *obrtlík* K <stožan na umyvadlo>, *pulpit* MK <psací stůl a současně skříňka na knihy v podobě domečku, na jehož šikmé střeše se psalo>; a ostatního domácího zařízení: *čtvrtní hodiny sypací* MK <přesýpací hodiny, které ukazovaly i čtvrt hodiny>, *hambalk* RS <bidlo zavěšené nad pecí sloužící k sušení prádla>, *koule* RS <kulatá dřevěná či proutěná konstrukce sloužící k sušení vypraného prádla>, *lojovka* RS <lojová lampa>.

Z uvedených slov se budeme na tomto místě ještě krátce věnovat lexému *koule*. K tomu, abychom jej označili za historismus, nás opravňuje jeho starý význam <kulatý předmět sloužící k sušení prádla>, v němž jej Zikmund Winter užil v námi excerpovaném textu. Jde tedy o dnes už neužívaný zastaralý význam tohoto polysémního slova, které na základě

tohoto konkrétního významu řadíme nejen mezi historismy, ale také mezi sémantické archaismy.

Podobným způsobem zajímavé je i slovo *tůna*, které z obsahových příčin (tedy kvůli tomu, jaký předmět označuje) můžeme z hlediska dobového výskytu hodnotit jako historismus a z důvodů formálních jako lexikální archaismus, neboť jde o již neužívané synonymum slova *džber*.

Na příkladu následující ukázky z povídky *Krátký jeho svět* si ještě ukážeme, jakým způsobem Winter využíval některých historismů, které jsme zařadili do této tematické kategorie, i lexikálních archaismů, které rovněž označují domácí zařízení. V tomto případě při popisu interiéru hostince.

„V koutě na povýšeném místě za mříží točil se šenkéř páně sedlčanského mezi džbány, hubatkami cínovými i dřevěnými a jinými nádobami, které tu stály v řadách jako vojáci, když se mustrují na rynku proti Turkovi, nepříteli všeho křesťanstva. Světnice vybilena, zde římsa s talíři, tam rohatin několik; skoro při stropě byly na jedné stěně tři figurky nebo obrazy v rámech, jedna barvami položená, dvě tištěné. Na řetízku mosazném od stropu visel kroužek mosazný pro oblíbenou hru „honění ke kroužku“. Také ještě visel v rohu na niti nějaký strojený ptáček se zlatými křídly, visel nad stolem dost vysoko“ (Winter, 1962, s. 75).

13.2.IX Pojmenování zařízení, nástrojů a pracovních pomůcek

Tuto tematickou kategorii jsme pro lepší orientaci v získaném materiálu rozčlenili na několik užších věcných okruhů.

Do prvního z věcných okruhů jsme zařadili **názvy starých dopravních prostředků a technických zařízení**: *fasuňk* MHT < vůz s malými žebřinami, bedněním a otvíracími boky >, *senfta* MK < nosítka > a *vandroky* KK < žlab u starých vodních mlýnů, kterým tekla voda na mlýnské kolo >.

Do druhého věcného okruhu spadají **pojmenování z oblasti paleografie a kodikologie**: *kalamář* NB < nádobka na inkoust >, *manuál* MHT < příruční zápisní kniha, z níž byly zápisy dodatečně přepisovány do trvale platných úředních knih >, *skriptorálek* MK < perořízek > – Winter užívá pro tuto pomůcku i dalšího pojmenování *cicorálek* KJS.

Do tohoto věcného okruhu jsme začlenili i výrazy *manuál* a *kalamář*, jež nejsou z hlediska časového v námi použitých slovnících v žádném ze svých významů hodnoceny jako historismy. Proto pokládáme za důležité ozřejmit, z jakých důvodů jsem tak učinili.

Nejprve se budeme věnovat případu polysémního slova *manuál*. Tento výraz v současné době běžně užíváme ve významu <příručka obsahující pokyny k obsluze určitého zařízení>, mezi historismy jej však řadíme pro jeho význam <starý typ úřední knihy>, který je však v současných výkladových slovnících hodnocen z hlediska dobového výskytu pouze jako zastaralý²¹. Takové hodnocení ale podle našeho názoru neodpovídá dnešní mimojazykové realitě, neboť s tímto typem úřední knihy, kterou uvedený výraz označuje, se v současnosti již na našich úřadech nesetkáme. Jde tak o skutečnost spojenou s minulostí, a proto uvedené slovo můžeme v tomto významu oprávněně označit za historismus.

Poněkud odlišný je případ slova *kalamář*, které není (z pro nás nepochopitelných důvodů) v našich současných výkladových slovnících hodnoceno jako slovo historické, ačkoliv již pod vlivem jazykového vývoje bylo vytlačeno z centrální části lexika na jeho periferii, neboť označuje v dnešní době již nepoužívanou věc. Proto jej tedy kvalifikujeme jako historismus.

Třetí věcný okruh je tvořen **názvy mučících a popravčích zařízení**: *hladomorna* RO KK <vězení pro odsouzené na smrt hladem>, *kolo* DZP <mučící a zároveň popravčí zařízení ve tvaru kola, do něhož byli odsouzení vplétáni>, *kláda* RS <mučidlo ze dvou trámů s otvorem pro nohy>, *řebřík* DZP <mučidlo svým tvarem podobné žebříku fungující podobně jako skřípec>, *skřípec* KJS <mučidlo, na které byli při výslechu napínáni obvinění>.

Až na výjimku slova *skřípec* můžeme všechny ostatní uvedené lexémy identifikovat rovněž jako archaismy a to jak hláskové v případě slova *řebřík*, tak sémantické v případech výrazů *kolo* a *kláda*.

Významy, pro něž jsme do tohoto věcného okruhu zařadili pojmenování *kolo* a *kláda*, nám zase mohou posloužit jako příklady někdejších

---

²¹ Což je samozřejmě správné, neboť jde o případ sémantického archaismu.

neosémantizmů vzniklých metaforickým významovým přenosem, které přestaly být pod vlivem změn mimojazykové reality aktivně užívány a následně byly vytlačeny na jazykovou periferii.

13.2.X Názvy z právní a hospodářské oblasti

Tuto tematickou kategorii jsme pro lepší orientaci v materiálu získaném excerpací rozčlenili na několik věcných okruhů.

První věcný okruh je tvořen **názvy starých právních a hospodářských institucí a úřadů**: *desky zemské* DZP <právní instituce zachovávající písemnosti zemských soudů v Čechách>, *královská komora* RS <hospodářská instituce spravující majetek panovníka>, *majestát* RS <panovnický výnos obsahující určité výsady a mající obyčejně slavnostní úpravu> – tento výraz Winter také používá ve slovních spojeních *císařský majestát* MK RS a *královský majestát* KK, *soud komorní* NB <soudní úřad při královské komoře>, *úřad desetipanský* RS <sbor soudců na Starém městě pražském, který rozhodoval v civilních případech o dluh>, *úřad šestipanský* RS MHT <zvláštní úřad pro hospodářské, trhové a stavební záležitosti, existoval od poloviny 15. století do r. 1783>.

Do druhého věcného okruhu spadají **pojmenování starých právních a ekonomických zvyklostí**: *dušičkales* KK <peněžitý příspěvek, který dávali žáci v 15. a 16. století rektorům venkovských městských škol na den všech věrných dušiček>, *funerales* KK <plat, který dostávali školní mistři v 15. a 16. století za každý pohřeb>, *jarmarkales* KK <plat, který dostávali v 16. století rektoři venkovských a městských škol od svých žáků na přilepšenou o každém výročním trhu>, *masopustales* KK <plat, který dostávali učitelé městských a venkovských u příležitosti masopustu>, *obvěnění* MK <ženichův dar nevěstě, obvykle ve výši jedné třetiny věna>, *ordálie* MHT <středověké soudní řízení, kterým se rozhodovalo o vině nebo nevině obžalovaného, např. soubojem, vodou - boží soud>, *sobotáles* MK KK <plat učitelů, který vybírali za vyučování každou sobotu>.

13.2.XI Názvy hazardních her

Do této tematické kategorie jsme zahrnuli **názvy starých her**, jimiž se v minulosti bavili naši předkové. Jsou to tyto lexémy: *fanc* NB, *flus a prim* RS, *umflačka* NB <vše staré karetní hry>, *vrhcáby* MK <staročeská desková hra s kameny a kostkami>.

Z uvedených pojmenování se zde ještě budeme podrobněji věnovat případu slova *vrhcáby*. To totiž prodělalo v nedávné době proces revitalizace a opět se začalo používat pro označení určité hry s kostkami. Nejde však o stejnou hru, kterou uvedený výraz označoval ve středověku a na počátku novověku, neboť se pravidla této staré hazardní hry nedochovala. Dnešní nositelka jejího názvu má tedy pravidla jiná, a jde tak o hru odlišnou. Proto tedy výraz *vrhcáby* v jeho starém významu oprávněně klasifikujeme z hlediska časového jako historismus

Na ukázkou toho, jakým způsobem s některými do této tematické kategorie zařazenými historismy Winter pracoval, uvádíme ještě krátkou ukázkou z textu jeho rozsáhlé povídkové práce *Rozina sebranec*.

„Kněz, otíraje si rukávem zpocené čelo, stanul u hráčů němých. Ihned postřehl, že hrají prim a flusa, hru převorovi oblíbenou. Držet každý po čtyřech kartách, odkládal jednotlivé, snímal jiné karty; na šátku usmoleném uprostřed leželi malí peníze, k nimž oba hráči, podle vzezření i po tlumocích řemeslníci, peníze přidávali.

Převor právě přišel, když na konec druh druhu ukázal karty: jeden měl čtyři rozličné barvy, to byl prim, druhý měl čtyři stejné, to byl flus. Flus vyhrál, chasník shrábl peníze“ (Winter, 1966, s. 237).

13.2.XII Názvy z oblasti architektury a stavebnictví

Do této tematické kategorie patří lexémy, kterých Winter využíval především při popisu vzhledu raně novověkých měst, v nich stojících budov či při popisu jejich interiéru: *fiála* MK <štíhlá vížka v podobě protáhlého jehlance zdobící vrcholy opěrných pilířů nebo ozdobných štítů nad okny a portály gotických staveb>, *chrlíč* RS <umělecky zdobený vývod z kašny>, *mázhaus* MK <velká síň v přízemí či patře středověkého i renesančního

domu>, *parkán* Č <v gotickém opevnění prostor mezi hradební zdi a příkopem>, *prampouch* MK <rozpěrný oblouk mezi domy v úzkých středověkých uličkách>, *prejzy* MK <žlábkové krycí cihly>, *táflování* MK <obložení stropu nebo stěn dřevěnými destičkami, obvyklé v gotice a v renesanci>.

13.2.XIII Názvy specifických dobových míst a zařízení

Tato tematická kategorie obsahuje **pojmenování historických reálií souvisejících především s městským životem**: *karcen* MHT <univerzitní vězení> – pro označení stejného místa užíval Winter i dobového studentského slangového výrazu *kurník* MHT MK, *piterna* MK <výčep vína, obvykle v průjezdu domu>, *pranýř* RS <místo, kde byli vystavováni odsouzcenci veřejné potupě, sloup, k němuž byli přivazováni>, *rasovna* RS <budova, v níž bydlel a vykonával svou živnost ras>, *sanytrna* RS <výrobní ledu>, *solnice* <budova, kde se uskladňovala sůl>, *špitál* MK <chudobinec>, *šraňk* MHT <ohrazené místo konání rytířských turnajů>, *tarmark* MK <vetešnický trh>, *týn* K <ohrada pro obchod>, *uhelná huť* MK <bouda na pražském Uhelném trhu, kde tzv. uhelný rychtář prodával dřevěné uhlí a smůlu>, *ungelt* MK <celnice, kde se platilo clo za zboží dovezené do města>, *vápenice* MK <objekt, v němž se pářilo vápno>.

Z uvedených slov je pro nás zajímavý případ polysémního lexému *ungelt*, který je nositelem dvou s minulostí spojených významů. Kromě uvedeného místa, kde se v minulosti platil specifický typ cla za uskladnění zboží, označuje rovněž toto clo. Tento význam je u slova primární. Význam, pro který jsme zmíněné pojmenování zařadili do této tematické kategorie, vznikl v průběhu jazykového vývoje na základě metonymického významového přenosu.

Pozornost si také zaslouhuje výraz *špitál*, s jehož expresivním užitím se můžeme v současnosti setkat při běžné komunikaci. Jde totiž o další z polysémních lexémů, které můžeme kvůli jednomu z jejich zastaralých významů zařadit jak mezi historismy, tak i mezi archaismy, konkrétně archaismy sémantické.

14. Závěr

V úvodní části této rigorózní práce jsme si stanovili dva základní cíle, kterých jsme zde chtěli dosáhnout.

Prvním z nich bylo provedení **komplexní charakteristiky historismu** jako lexikální jednotky, jejího postavení v systému našeho národního jazyka a jejího použití. Na tomto místě stručně shrneme základní poznatky o této problematice, k nimž jsme dospěli při studiu odborné jazykovědné literatury, a naše vlastní závěry získané na základě kritického rozboru některých jazykovědných děl i při vlastní analýze historismů užitých Zikmundem Wintrem.

Historismy jsou slova, významy či slovní spojení označující již zaniklé, s minulostí spojené reálie, poměry a jevy. Jde tedy o pojmenování takových skutečností a předmětů, s nimiž se již, až na určité výjimky, v současné době v běžném životě neseťkáváme. Jde o jazykové jednotky, které se vyčleňují z neutrální slovní zásoby na základě příznaku časového a jsou součástí periferní vrstvy lexika. Na rozdíl od archaismů jsou historismy stylisticky bezpříznakovými lexikálními jednotkami, které nemají v současném jazyce neutrální synonyma. Při jejich výkladu převažují informace encyklopedického charakteru.

Historismy jsou slova zčásti původu domácího a zčásti cizího. Drtivou většinu z nich tvoří substantiva. Historismy však jsou i některá verba a adjektiva. Jako lexémy označující s minulostí spojené skutečnosti můžeme označit slova spisovná i nespisovná (slangová, obecně česká), apelativa i propria.

Tohoto typu slov s dobovým příznakem se vždy používá v textech týkajících se doby, k níž se váží. Proto můžeme rozlišovat historismy určitých dějinných epoch (např. doby antického Říma, středověku, 2. světové války). Na základě věcného hlediska zase můžeme historismy seskupovat do tematických kategorií podle toho, s jakou oblastí společenského života souvisí (např. názvy zaměstnání a společenského postavení, názvy peněz, názvy z oblasti vojenství).

Historismy mají široké pole využití. Setkáváme se s nimi nejen v uměleckých textech, ale i v odborných historických pracích, pamětech atp.

V oblasti krásné literatury se tato slova nejčastěji vyskytují v próze s historickými náměty, kde se jich používá hlavně jako prostředků pro vytvoření autentického koloritu doby, o níž určité literární dílo pojednává. Historismy mají své místo i v odborném stylu. Jsou používány v učebnicích dějepisu, v odborných a populárně naučných člancích a publikacích. Mnoho historismů se stalo součástí odborné terminologie řady vědních a technických oborů.

Za historismy neoznačujeme jen takové výrazy, které slouží k pojmenování celosvětově již v čase zaniklých skutečností, ale můžeme tak hodnotit i slova, významy a slovní spojení, která jsou historismy na základě mimojazykové skutečnosti určitého většího či menšího regionu.

V současné české bohemisticky zaměřené literatuře není historismům věnováno příliš pozornosti a nové poznatky týkající se tohoto tématu lze získat prakticky jen při studiu jazykovědných statí zahraničního původu. Neuspokojivý stav panuje v oblasti zpracování této tematiky i v některých reprezentativních dílech české jazykovědy vzniklých v současnosti či nedávné minulosti. Jako příklad můžeme uvést Hauserovu *Nauku o slovní zásobě* (1980), kde se v příslušných pasážích věnovaných slovům s příznakem dobovým můžeme setkat s nepřesnostmi i zjevnými omyly. Z pohledu hodnocení slov a jejich významů z hlediska časového je tomu podobně i v případě jednoho z našich nejnovějších lexikografických děl, *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, které v nejnovějším revidovaném vydání vyšlo v letech 2003 a 2005.

Druhým z cílů, které jsme si na počátku naší rigorózní práce stanovili, pak bylo analyzovat, jakým způsobem s historismy pracuje sám Winter, jakou mají tyto jazykové prostředky v jeho literárních počinech a autorském jazyce funkci, a na základě toho přispět k prohloubení poznatků o specifickém jazyce Wintrových děl. Zde tedy ještě jednou krátce zopakujeme základní zjištění, k nimž jsme dospěli při analyzování lexikální stránky Wintrových textů.

Historismy hrají v autorském jazyce Zikmunda Wintra důležitou roli. Tento populární autor historické prózy poslední čtvrtiny 19. a prvních desetiletí 20. století užíval tohoto typu slov v neobvyklém množství a významové pestrosti. Takový stav nebyl způsoben jen tím, že chtěl ve svých

literárních dílech vytvořit co nejdokonalejší obraz života historické reality. O to se snaží většina autorů historické prózy. Podstatnou roli tu hrála skutečnost, že se Winter živě zajímal o starou češtinu a své práce tvořil na základě pečlivého studia archivních pramenů, odkud načerpal široké znalosti o stavu jazyka v prvních staletích novověku. Podobně jako archaismy nepoužíval Winter ani historismy nikdy samoúčelně, ale vždy s ohledem na to, aby si na základě četby mohl příjemce jeho děl udělat skutečně komplexní představu o době, v níž se jejich děj odehrává. Historismy, podobně jako archaismy, proto rovnoměrně prostupují texty jeho beletristických prací a jsou součástí jak jazykových projevů jednotlivých literárních postav, tak i vlastního autorského vyprávění.

Ve Wintrových dílech se setkáváme s velkým počtem různých jednoslovných a víceslovných názvů s minulostí spjatých skutečností, které jsou českého i cizího (především německého a latinského) původu. Podle kontextu doby, v souvislosti s níž jsou Wintrem používány, jde o historismy raně novověké. Z hlediska společensko-politického a podle doby jejich vzniku pak o historismy spojené s epochou feudalismu.

Ve způsobu, jímž Winter s historismy pracuje, se projevují jeho značné vědomosti o češtině 16. a 17. století. Aby zabránil stereotypnímu opakování některých frekventovanějších lexémů, využíval pro označení stejných historických skutečností nejrůznějších dobových synonym nebo rozličných staročeských hláskových variant týchž slov, jejichž prostřednictvím zároveň ozvláštňoval jazyk svých děl, a dodával mu tím i vyšší estetickou hodnotu.

Domníváme se, že se nám podařilo dosáhnout obou stanovených cílů a že některé naše poznatky a zjištění, k nimž jsme v této rigorózní práci dospěli, mohou být přínosem jak pro doplnění charakteristiky historismu jako svébytného prvku lexikálního systému, tak i pro bližší poznání autorského jazyka Zikmunda Wintra.

LITERATURA

- Akademický slovník cizích slov. Praha, Academia 2000.
- Bečka, J. V.: Česká stylistika. Praha, Academia 1992.
- Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: Malý staročeský slovník. Praha, SPN 1978.
- de Saussure, F.: Kurz obecné lingvistiky. Praha, Academia 1996.
- Encyklopedický slovník češtiny. Praha, NLN 2002.
- Filipec, J. – Čermák, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985.
- Findra, J. – Gombala, E. – Plintovič, I.: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava, SPN 1987.
- Furdík, J. - Ondrus, P. - Horecký, J.: Súčasný slovenský jazyk. Bratislava 1980.
- Grigorjanová, T.: Význam slova v kontexte a v konfrontácii. Bratislava, Veda 1995.
- Hausenblas, K.: Od tvaru ke smyslu textu. Praha 1997.
- Hausenblas, K.: Výstavba jazykových projevů a styl. Praha 1971.
- Hauser, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha, SPN 1980.
- Havránek, B.: O dobovém zabarvení jazyka u Jiráska. In: Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, s. 151-163.
- Herout, J.: Slabikář návštěvníků památek. Praha 1980.
- Hladká, Z.: Lexikologie. In: Příruční mluvnice češtiny. Praha, NLN 2001, s. 65-108.
- Hlaváček, I. – Kašpar, J. – Nový, R.: Vademecum pomocných věd historických. Jinočany 2002.
- Holub, J. - Lyer, S.: Stručný etymologický slovník jazyka českého. Praha, SPN 1978.
- Horálek, K.: O jazyce literárních děl Aloise Jiráska. Praha, Orbis 1953.
- Horecký, J.: Neologizmy v súčasnej spisovnej slovenčine. Kultúra slova 20, 1986, č. 1, s. 6-12.
- Chloupek, J. a kol.: Stylistika češtiny. Praha 1991.

- Janáčková, J.: Slovo úvodem (Malé historie a jejich mladý autor). In: Malé historie a třísky, Praha 1987, s. 9-25.
- Klimeš, L.: Slovník cizích slov. Praha, SPN 1983.
- Kvítková, N.: Archaismy v díle Zikmunda Wintra. In: Sborník pedagogické fakulty UK – Filologické studie, Praha 1976, s. 61-75.
- Martincová, O. a kol.: Nová slova v češtině 2. Slovník neologizmů, Praha, Academia 2004.
- Martincová, O.: Problematika neologizmů v současné spisovné češtině. Praha 1983.
- Mistrík, J.: Štylistika. Bratislava, SPN 1989.
- Němec, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha, Academia 1980.
- Němec, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha, Academia 1968.
- Němec, I. – Michálek, E.: Žilinská kniha jako pramen slovenské a české historické lexikografie. In: Z dejín slovenskej lexiky. Jazykovedné štúdie XVII, Bratislava, Veda 1982.
- Novák, V.: Historismy v českém jazyce. In: Studentská vědecká konference, ed. V. Sýkora, Praha, Pedf UK, s. 278-283.
- Novák, V.: Historismy v díle Zikmunda Wintra. Ročníková práce, Praha 2003 (rkp.).
- Novák, V.: Historismy ve světle díla Zikmunda Wintra. Diplomová práce, Praha 2006 (rkp.).
- Ondrus, P. – Horecký, J. – Furdík, J.: Súčasný spisovný slovenský jazyk. Lexikológia, Bratislava, SPN 1980.
- Ottův slovník naučný. Praha, J. Otto 1898.
- Poštoľková, B. – Roudný, M. – Tejnor, A.: O české terminologii. Praha, Academia 1983.
- Rameš, V.: Slovník pro historiky a návštěvníky archivů. Praha, Libri 2005.
- Rangelova, A.: Neosémantizmy a neosémantizační procesy. In: Neologizmy v dnešní češtině, Praha, ÚJČ AV ČR 2005, s. 159-179.
- Rejman, L.: Slovník cizích slov. Praha 1966.
- Rejzek, J.: Český etymologický slovník. Voznice, Leda 2001.
- Skladaná, J.: Čo s historizmami a archaizmami v súčasných slovníkoch. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy, ed. S. Ondrejovič, Bratislava, Veda 1997, s. 247-251.

Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. Praha 1989 -1990.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 1978.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 2005.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha, Academia 1989.

Stich, A.: K stylizaci současné historické prózy (Na podkladě románu Jiřího Šotoly Svatý na mostě). In: Naše řeč, 62, s. 26-28.

Šmilauer, V.: Zásoba slovní a význam slov. Praha, FF UK 1953.

EXCERPOVANÁ DÍLA

- Winter, Z.: Člověk zmařený. In: Rakovnické obrázky, Praha 1922.
- Winter, Z.: Do zeleného pokoje. In: Rakovnické obrázky, Praha 1922.
- Winter, Z.: Kdo s koho. In: Rakovnické obrázky, Praha 1922.
- Winter, Z.: Krátký jeho svět. In: Rozina sebranec a jiné prózy, Praha 1966.
- Winter, Z.: Malé historie a třísky. Praha 1987.
- Winter, Z.: Mistr Kampanus. Praha 1956.
- Winter, Z.: Nezbedný bakalář. In: Rakovnické obrázky, Praha 1922.
- Winter, Z.: Peklo. In: Rozina sebranec a jiné prózy, Praha 1966.
- Winter, Z.: Pro čest řemesla. In: Tři pražské novely. Praha 1962.
- Winter, Z.: Proti pánům. In: Tři pražské novely. Praha 1962.
- Winter, Z.: Rozina sebranec. In: Rozina sebranec a jiné prózy, Praha 1966.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

aj.	a jiné
apod.	a podobně
ASCS	Akademický slovník cizích slov
atd.	a tak dále
atp.	a tak podobně
Č	Člověk zmařený
č.	číslo
DZP	Do zeleného pokoje
ed.	editor
KK	Kdo s koho
KJS	Krátký jeho svět
MHT	Malé historie a třísky
MK	Mistr Kampanus
NB	Nezbedný bakalář
např.	například
pozn. aut.	poznámka autora
přel. aut.	přeloženo autorem
P	Peklo
PČ	Pro čest řemesla
PP	Proti pánům
r.	rok, roku
rkp.	rukopis
RS	Rozina sebranec
s.	strana
SCS	Slovník cizích slov
srov.	srovnej
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého

PŘÍLOHA

**Soupis historismů excerpovaných z Wintrových děl s výkladem
významu, v němž je Z. Winter užil²²**

- arcikníže** arcivévoda, panovník v habsburských alpských zemích
- arkebuza** těžká pěchotní puška s doutnákovým zámkem opatřená na spodní přední části hlavně hákem umožňujícím zavěšení na hradbě apod. a tlumícím zpětný náraz
- astant** na raně novověkých školách pomocný učitel nejnižšího stupně
- aucknecht** podomek, domovní sluha
- babka** středověká drobná mince
- beán** ve středověku a na počátku novověku student nováček
- bečvář** výrobce beček, sudů
- bečvářka** manželka bečváře
- bednář** – viz *bečvář*
- bednářka** – viz *bečvářka*
- biret** malá čapka z tvrdého plátna, potažená aksamitem nebo hedvábím
- biřic** obecní dozorce, strážník
- branný** strážce městské brány
- cechmistr** volený představený cechu
- cep** zemědělský nástroj upravený jako zbraň k boji
- cicorálek** perořízek
- cínař** výrobce cínového zboží
- císař** vládce Svaté říše římské
- čeledín** zemědělský dělník pracující za plat, byt a stravu
- čepčářka** žena, která vyráběla a vyšivala čepce
- čtvrtní hodiny, sypací** přesýpací hodiny, které ukazovaly i čtvrt hodiny
- dalaman** typ velmi dlouhého kabátu nebo kožichu zdobený na prsou šňůrami podobně jako čamara
- dalamen** - viz *dalaman*

---

²² Tento soupis není klasickým slovníkem, protože není zpracován na základě standardních lexikografických metod a nemá standardizovanou strukturu hesla jako ve výkladovém slovníku (neuvádí se zde morfologické, etymologické a stylistické charakteristiky a ani exemplifikace). Význam slov, která jsou v získaném lexikálním materiálu synonymní, je vykládán pouze na jednom místě soupisu, a to vždy u jednotky, která je v abecedním řazení na prvním místě, ostatní jednotky jsou vysvětleny odkazem.

darda lehké kopí s šípovitou čepelí užívané do 17. století k boji zblízka

defensor náboženství volený obránce náboženství nekatolických českých stavů na počátku 17. století

denár drobný peníz, český groš měl 7 denárů

desátník strážce deseti městských domů

desetisoudce člen zvláštního sboru soudců na Starém městě pražském, který rozhodoval v civilních případech o dluh

desky zemské právní instituce zachovávající písemnosti zemských soudů v Čechách

děvečka služebná v zemědělství, na statku

diurnista písař za denní plat, za diurnum

dohazovačka zprostředkovatelka sňatků

dráb – viz biřic

drabant – viz biřic

drifus třínohá pánev

dukát stará zlatá mince

dušičkales peněžité příspěvek, který dávali žáci v 15. a 16. století rektorům venkovských městských škol na den všech věrných dušiček

famfrnoch chochol na přilbě

fámulus student stipendista, který byl služebníkem profesora

fanc stará karetní hra

fasuňk vůz s malými žebřinami, bedněním a otevíracími boky

felčar ranhojič - osoba bez lékařského diplomu léčící na základě oprávnění především rány

feldvabel šikovatel

fiála štíhlá vížka v podobě protáhlého jehlance zdobící vrcholy opěrných pilířů nebo ozdobných štítů nad okny a portály gotických staveb

flašnýř výrobce lahví

flekýř záplatovač, vetešník

flekýřka záplatovačka, vetešnice

flus stará karetní hra

fojt úředník, jehož prostřednictvím vykonávala šlechta soudní pravomoc

forman povozník

fořtknecht lesníkův čeledín

funerales plat, který dostávali školní mistři v 15. a 16. století za každý pohřeb

generálstrážmistr v době českého stavovského povstání nejnižší generálská hodnost

geometr zemský úředník mající na starost vyměřování pozemků

groš ve středověku a na počátku novověku jednotka stříbrné měny o vysoké hodnotě, v 17. až 19. století drobná mince v hodnotě tří krejcarů

groš český typ stříbrné mince ražené do r. 1547 v Čechách

groš míšeňský typ stříbrné mince ražené na počátku novověku v oblasti Mísně

halapartna sekera s hrotem a hákem na dlouhé násadě

hambalk bidlo zavěšené nad pecí sloužící k sušení prádla

harcíř člen osobní stráže panovníka

hejtman velitel praporu vojska

helepartna – viz halapartna

herolt obecní zřízenec vyhlášující úřední rozhodnutí, zprávy

hladomorna vězení pro odsouzené na smrt hladem

hmoždíř dělo k boření pevností

hofrychtéř dvorský sudí nad královskými městy

hrabě příslušník vyšší šlechty, šlechtický titul spojený s právním držením určitého dědičného území, u nás zavedený v pobělohorské době

hrstnice obchodnice, která prodávala zboží na hrsti

hubatka konvice s hubičkou sloužící jako nádoba na pivo

huntýř řezník mimo cech

husárek typ krátkého kožichu

husařka obchodnice, která na trhu prodávala husy

chrlič umělecky zdobený vývod z kašny

jarmarkales plat, který dostávali v 16. století rektori venkovských městských škol od svých žáků na přilepšenou o každém výročním trhu

jílčář výrobce jílců

jirchář řemeslník vydávající zvířecí kůže

jítro stará plošná jednotka určená k vymezení velikosti lánu, asi 2833 m²

jízda jízdní vojsko

kabátník výrobce kabátů

kalamář nádobka na inkoust

kámen stará váhová jednotka, 20 liber – 10, 724 kg

kapalín typ staré vojenské přilby, která měla tvar klobouku

kapsář látkový či kožený vak, kapsa přivazovaná k pasu plnící funkci dnešní peněženky či kabelky

karakola střelecký útok jezdecktva užívaný od 14. do 17. století

karcer univerzitní vězení

karkule ženský čepec

karneta jízdní praporec, stočlenná jednotka jezdců

kárník - viz forman

kartoun starý typ těžkého děla

kašket klobouk různého tvaru, zpravidla se štítkem, který byl často součástí uniformy

kat popravčí

kláda mučidlo ze dvou trámů s otvorem pro nohy

klíčnice správkyně klíčů

klobása v 17. století vycpávka pod ženskými šaty

koláčnice prodavačka a výrobkyně koláčů

kolář výrobce kol a vozů

kolečník povozník převážející na kolečku náklady

kolegiát člen univerzitní koleje, profesor nebo student bydlící v koleji

kolejní ekonom hospodář, kterým býval přední fámulus, který byl strážcem ostatních famulů, pomocníkem probošta v hospodářských věcech a vrátným koleje

koliant - viz kolegiát

kolo mučicí a zároveň popravčí zařízení ve tvaru kola, do něhož byli odsouzcenci vpřádáni

kopa stará početní jednotka, 60 kusů

korbel dřevěná baňatá nádoba na pivo

kord stará chladná bodná zbraň

korduláč krátká široká šavle používaná od 15. do 17. století

kotlář řemeslník, který vyráběl a opravoval kotle

kotlářka manželka kotláře

kotrkál módní sukně na kovové konstrukci, která měla zdůrazňovat štíhlost ženského pasu, krinolína

koule kulatá dřevěná či proutěná konstrukce sloužící k sušení vypraného prádla

kožebavíř řemeslník zabývající se barvením vydělaných zvířecích kůží

královská komora hospodářská instituce spravující majetek panovníka

královský rada rádce panovníka

krejcar drobná mince, setina zlatky

krosnař nosič transportující náklady v nůši

kroupnice prodavačka krup

krupař výrobce krup

kyrys plátové ochranné brnění kryjící prsa a někdy záda

kurfířt člen sboru volitelů panovníka Svaté říše římské

kurník - viz karcer

kustoš školní školní dozorce

kušař výrobce kuší

lancknecht pěší žoldnér v 15. až 17. století

landjakr úředník starající se o správu panovníkových lesů

lantkočí kočí jezdící na dlouhých tratích

libra stará česká váhová jednotka – 514 g

lojovka lojová lampa

loket stará česká délková míra, 59 a 78 cm

magister civium představený obce, první radní, purkmistr

majestát panovnický výnos obsahující určité výsady a mající obyčejně slavnostní úpravu

majestát císařský panovnický výnos vydaný císařem Říše římské

majestát královský panovnický výnos vydaný českým králem

manuál příruční zápisní kniha, z níž byly zápisy dodatečně přepisovány do trvale platných úředních knih

marketender někdejší prodavač jídla a zboží mezi vojskem

masopustales plat, který dostávali učitelé u příležitosti masopustu

maštalér jeden z někdejších dvorských úředníků, správce konírny

mázhaus velká síň v přízemí či patře středověkého i renesančního domu

meč stará sečná zbraň

medenice mēděné umyvadlo
mēděnice – viz medenice
medvĕdář potulný artista předvádějící produkce s cvičeným medvĕdem
mendík žebравý student
mĕřič zemský - viz geometr zemský
místokanclĕř království kanclĕř Českého království
mosazník řemeslník vyrábějící z mĕdi mosaz
muldovka typ staré ručnice
mušketýr pěší voják ozbrojený mušketou - ručnicí
mydlář výrobce mýdla
mydlářka mydlářova manželka
nákladník piv majitel domu s právem vařit pivo
noha stará česká délková míra - stopa, asi 30 cm
notarius městský písař
obojek široký kruhový límec, součást pozdně renesančního a barokního odĕvu
okruží – viz obojek
oplecko krátký živůtek bez rukávů podobný vestĕ
ordálie středověké soudní řízení, kterým se rozhodovalo o vinĕ nebo nevinĕ obžalovaného, např. soubojem, vodou - boží soud
oštĕp dlouhá bodná zbraň užívaná k boji zblízka
oštĕpištĕ – viz oštĕp
palaš sečná i bodná zbraň těžkého jezdeckva užívaná od 16. až do počátku 20. století
palatin uherský námĕstek krále
palcát středověká zbraň s kovovou hlavicí
pandítka malá ručnička
pantalír široký pás přes rameno, na nějž se zavĕšovaly zbranĕ nebo toulce
parkán v gotickém opevnĕní prostor mezi hradební zdí a příkopem
partizána halapartna se dvěma sekerkami či dvěma hroty místo nich
pasíř výrobce pásů a tepaných kovových ozdob
pavĕza typ velkého středověkého štítu
páže mladík šlechtického původu žijící na panovnickém dvoře a konající drobné služby

pecnař osoba, která pekla nebo prodávala chléb
pecnářka prodavačka chleba, manželka pecnaře
petarda kovový kotlík naplněný trhavinou užívaný od 16. století k ničení či poškozování nepřátelského opevnění
piklhaub kožená helma s kovovou špicí
pikner voják vyzbrojený píkou, dlouhým kopím
pikněř - viz pikner
pinta stará dutá míra, máz – asi 1,9 l
písař správní úředník obstarávající písemnou agendu
piterna výčep vína, obyčejně v průjezdu domu
platněř výrobce zbroje a některých chladných zbraní
plundry podkolenní kalhoty rozstříhané na úzké podélné pruhy, mezi něž byly všity pruhy jiné lehčí látky
pobřežný zřízenec, který v Praze hlídal na břehu dřevo splavené, které sem bylo splaveno po Vltavě
pocivice mužské kalhoty ze sukna nebo kůže sahající po kolena
podkomoří království českého úředník mající na starosti správu královské komory
podruh zemědělský dělník bydlící v podnájmu u svého zaměstnavatele
pohodný osoba, která odstraňovala zvířecí zdechliny a utracovala nemocná zvířata
ponocný obecní noční hlídač
portugléser portugalský zlaťák
prampouch rozpěrný oblouk mezi domy v úzkých středověkých uličkách
pranýř místo, kde byli vystavováni odsouzenci veřejné potupě, sloup, k němuž byli přivazováni
prejzy žlábkové krycí cihly
president komory v 17. století v Českém království hodnost rovnající se asi dnešnímu ministru financí
prim stará karetní hra
profesor probošt osoba řídící hospodářské záležitosti koleje, volena byla na rok vždy na den sv. Jiří
provazník výrobce provazů
puffarka typ malé pistole

purkmistr - viz magister civium

purkrabí úředník zajišťující správu královského hradu, v tomto případě správce Pražského hradu

putnař nosič přenášející náklady v putně

rapír lehká bodná a sečná zbraň se štíhlou, dlouhou, ohebnou čepelí
užívaná v 16. a 17. století k soubojům

ras – viz pohodný

rasovna budova, v níž bydlel a vykonával svou živnost ras

redut malá uzavřená pevnostní stavba čtvercového, mnohoúhelníkového nebo kruhového půdorysu, jimiž obléhatel v 16.-19. století obklopil obléhanou pevnost

reduta – viz redut

rejtar jízdní voják, jezdec vyzbrojený hlavně pistolí

rejtarka krátká jezdecká puška

rejtšmid vojenský kovář

reverenda dlouhé splývavé šaty sahající od krku až ke kotníkům s velkým límcem a širokými rukávy, které nosili univerzitní mistři a bakaláři

rodšmid kovolijec

ručnice hákovní - viz arkebuza

rychtář zástupce vrchnosti ve správě obce, měl v rukou moc veřejnou a policejní, politickou správu i soudnictví, který někdy řídil i městskou vojenskou hotovost

rychtář císařský po stavovském povstání z r. 1547 císařem dosazený úředník jako nejbližší nadřízený městských rychtářů, bez jehož vůle nemohlo město nic podnikat

rychtář královský – viz rychtář císařský

rýnský rýnský zlaták

rytíř příslušník nižší šlechty

řebřík mučidlo svým tvarem podobné žebříku fungující podobně jako skřípec

sanytrna budova, v níž se vyráběl ledek

sanytrník výrobce ledku

senfta nosítka sloužící jako dopravní prostředek

skriptorálek – viz cikorálek

skřípec mučidlo, na které byli při výslechu napínáni obvinění

sobotáles plat učitelů, který vybírali za vyučování každou sobotu

solnice budova, v níž se uskladňovala sůl

stilet dýka s tenkou čepelí a několika ostřími

stoličkář truhlář, který vyráběl židle a stoličky

stoličkářka manželka stoličkáře

strych stará dutá míra - korec, 92,9 l

střevíce kordovanské obuv z rozličně zbarvené jemné usně z kozí nebo ovčí kůže, která se nazývala podle města Cordoba, v němž se začala vyrábět

sukcentor učitelský pomocník, který zároveň spoluřídil kostelní zpěv

sukně mužský a ženský košilovitý oděv různé délky, většinou sahající od krku až po kolena

světloňoš sloužící, který nosil zdroj světla, pochodeň, lampu

šalíř ocelová přilba kulatého tvaru

šance ochranné valy, typ starého polního opevnění

šavle stará sečná zbraň

šišák typ staré vojenské přilby

škorně vysoké boty vyrobené obvykle z hrubé kůže

škaryant – viz biřic

škryant – viz biřic

šlofhaub noční čepička

šmejdíř kramář prodávající drobné tkané a kovové zboží

šmukýř výrobce klobouků a ozdob

šmukýřka manželka šmukýře

šot obchodník s přenosným krámkem

špendlíkář výrobce špendlíků

špendlíkářka manželka špendlíkáře

špitál chudobinec

šraňk ohrazené místo konání rytířských turnajů

šrotýř pivovarský dělník, který rozvážel po hostincích sudy s pivem a spouštěl je do sklepů

štefty tlusté okrouhlé tkaničky ze zlata, kterými se zdobili klobouky

štilet – viz stilet

štolmistr - viz maštalér

štuka 66-70 loket, stará délková míra užívaná při prodeji plátna

švihovka malé dělo s hlavní menší ráže

tacle krajkové ozdoby na rukávech

táflování obložení stropu nebo stěn dřevěnými destičkami, obvyklé v gotice a v renesanci

tarmark vetešnický trh

tolar původně česká, později evropská raně novověká stříbrná mince ražená v Jáchymově

tovaryš vyučený řemeslník, který po složení zkoušky pracoval u mistra

tulich dýka s krátkou rovnou čepelí

tůna džber, velká dvouuchá dřevěná nádoba

tupl dukát dvoudukát

týn ohrada pro obchod

uhelná hut' bouda na pražském Uhelném trhu, kde tzv. uhelný rychtář prodával dřevěné uhlí a smůlu

umflačka stará karetní hra

ungelt celnice, kde se platilo clo za zboží dovezené do města

úřad desetipanský sbor soudců na Starém městě pražském, který rozhodoval v civilních případech o dluh

úřad šestipanský zvláštní úřad na Starém městě pražském pro hospodářské, trhové a stavební záležitosti, existoval od poloviny 15. století do r. 1783

vakant středověký potulný student

vandroky žlab u starých vodních mlýnů, kterým tekla voda na mlýnské kolo

vápenice objekt, v němž se pářilo vápno

vápeník výrobce vápna

věrtel stará česká dutá míra - 23,25 l

vévoda - viz kníže

vobročník správce obilních skladů

vrhcáby staročeská desková hra s kameny a kostkami

zemanín zeman, příslušník nižší šlechty

zemský direktor jeden ze správců českých zemí zvolených evangelickými stavy roku 1618

žejdlík stará dutá míra - 0,35 až 0,48 l

župice spodní kabátec

Ústřední knih.Pef UK

2592062384